

URSZULA EWA TROJANOWSKA

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2351-822X>

Uniwersytet Jagielloński

W MĘSKIM UNIWERSUM OBRAZY MĘŻCZYŹN W POWIEŚCIACH MIKITY FRANKO

IN A MEN'S UNIVERSE. IMAGES OF MEN IN MIKITA FRANKO'S NOVELS

The article is a continuation of the research on the prose of Mikita Franko — a young author of queer literature who writes in Russian and comes from Kazakhstan. This time, the male figures, definitely dominant in the analyzed works, are in the center of attention. The protagonists of Franko's three novels are considered in from the perspective of masculinities studies, which allows them to be analyzed in the context of such categories as hegemonic masculinity, complicit masculinity, and subordinate masculinities. In the discussed novels, they take a characteristic East Slavic form. An important aspect of the works is the search for one's own gender identity by the growing-up characters, as well as the issue of tolerance, especially current in contemporary Russia.

Keywords: Russian queer literature, Mikita Franko, images of masculinities, gender identity

Początki studiów nad męskosciami/mężczyznami¹ w Rosji przypadają, ze znacznym opóźnieniem wobec Zachodu, na koniec lat 90. XX

¹ Adam Dziadek zaznacza, że „już wstępne badania nad tym fenomenem nakazują mówić nie o 'męskości', w liczbie pojedynczej, ale o 'męskościach' właśnie” i wskazuje, że „zasadnicze wytyczne w tej sprawie zawarte są w licznych pracach australijskiej socjolożki Raewyn Connell, a zwłaszcza w jej *Maculinities*”, która to książka stanowi już dzisiaj, jak zauważają np. Katarzyna Wojnicka i Ewelina Ciaputa, klasyczną pozycję. A. Dziadek *Studia nad męskością*, w: A. Dziadek, F. Mazurkiewicz (red.), *Formy męskości 1*, IBL, Olsztyn 2018, s. 8; K. Wojnicka, E. Ciaputa, *W prowadzenie: refleksja naukowa nad społeczno-kulturowymi fenomenami męskości*, w: K. Wojnicka, E. Ciaputa (red.), *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków 2011, s. 12. Warto zwrócić też uwagę na rozróżnienie „badań mężczyzn – istot cielesnych – od męskości – ideologii” oraz „postaw towarzyszących owym cielesnym istotom”, o czym pisze Krzysztof Kłosiński. Cytuje on Michaela Kimmela i Amy Aronson, którzy słowa „męskość” używają w liczbie mnogiej, „aby było jasne, że nie istnieje żadna pojedyncza męskość, ale że męskość jest wytwarzana i doświadczana przez różne grupy mężczyzn na różne sposoby”. K. Kłosiński, *De(re)konstrukcja męskości*, w: A. Dziadek, F. Mazurkiewicz (red.), *Formy męskości 1...*, s. 22–23.

wieku. Pisze o tym znany badacz Igor Kon, który wskazuje, że kiedy w 1999 roku rozpoczynał projekt², zmierzający do zgłębienia sytuacji mężczyzn w zmieniającej się rzeczywistości, żadne rodzime publikacje dotyczące tej problematyki praktycznie nie istniały³. Sytuacja zmienia się na początku wieku XXI, kiedy zainteresowanie *gender-* i *queer-studies* wyraźnie wzrasta⁴. Sam Kon, uznawany dzisiaj już za klasyka, stanowi ważny wyjątek, jako że eksplorował historię seksualności jeszcze przed 1991 rokiem, a jego książki na temat kultury seksualnej i miłości jedнопłciowej ukazały się w 1997 i 1998 roku⁵.

Therese Garstenauer w artykule z 2018 roku zwraca uwagę, że we współczesnej Rosji „Гендерные исследования, а в последние пять лет квир-исследования являются качественно новым феноменом и функционируют [...] прежде всего в формате рискованного транснационального предприятия”⁶. Badaczka uważa, że perspektywę *gender-* i *queer-studies* prezentują się w „mrocznych” barwach, co związane jest z sytuacją polityczną i społeczną kraju⁷.

Badania nad rosyjskimi męskosciami podejmują za to chętnie uczeni z zagranicznych ośrodków, o czym świadczyć może na przykład wydany w 2001 roku w Wielkiej Brytanii tom *Rosyjskie męskości w historii i kulturze (Russian Masculinities in History and Culture)*⁸ czy numer czasopisma „Aspazja” („Aspasia”) z 2021 roku⁹,

² Projekt *Меняющийся мужчина в меняющемся мире: Введение в социальную андрологию*, kontynuowany następnie w ramach projektów *Особенности развития и социализации мальчиков* oraz *Отцовство: социально-педагогическая перспектива*.

³ Patrz: И. Кон, *Мужчина в меняющемся мире*, Время, Москва 2009, s. 25.

⁴ Wówczas zaczynają regularnie ukazywać się zarówno publikacje w czasopismach naukowych, jak i pozycje książkowe, organizowane są interdyscyplinarne konferencje, poświęcone problemom męskości, a Instytut Etnologii i Antropologii Rosyjskiej Akademii Nauk wydaje trzy numery czasopisma tematycznego „Мужской сборник” („Мужской сборник”). Patrz: И. Кон, *Мужчина в меняющемся мире...*

⁵ Patrz: Т. Гарстенауэр, przeł. z niemieckiego Д. Рыбакова, *Гендерные и квир-исследования в России*, „Социология власти” 2018, nr 1, t. 30, s. 163.

⁶ Т. Гарстенауэр, *Гендерные и квир-исследования...*, s. 164.

⁷ Badaniom gender zaszkodziła szczególnie ustawa o „agentach zagranicznych”, przyjęta w 2012 i zaostrzona w 2014 roku, która doprowadziła do zamknięcia wielu ośrodków badawczych, finansowanych w ramach międzynarodowych projektów. Patrz: Т. Гарстенауэр, *Гендерные и квир-исследования...*, s. 164.

⁸ Patrz: В. Evans Clements i in. (red.), *Russian Masculinities in History and Culture*, Springer, Cham 2002.

⁹ Patrz: Р. Hallama (red.), *Special Forum on Socialist Masculinities*, „Aspasia” 2021, vol. 15.

stanowiący pokłosie międzynarodowej konferencji na temat męskości socjalistycznej.

Jeszcze gorzej niż perspektywy badań *gender* i *queer* przedstawia się w Rosji kwestia percepcji osób nieheteronormatywnych. Misza Czerniak, rosyjski aktywista LGBTQ+, który od 2011 roku mieszka w Polsce, w wywiadzie dla Krytyki Politycznej mówi o ich życiu w Federacji Rosyjskiej:

Człowiek, który spełnia życzenia konserwatywnej większości i [...] „nie obnosi się”, może czuć się w miarę bezpiecznie, o ile nie mieszka z partnerem/partnerką tej samej płci. [...] Natomiast jeśli swoim wyglądem odbiega od wzorców wschodniosłowiańskiego macho, to już może zostać ukarany za to, jak wygląda. Czyli tak: o ile uprawiasz mimikrę, trzymasz język za zębami, nie zabierasz swojego plus jeden na imprezy, nie dążysz do zmian, nie walczysz o swoje prawa — przetrwasz. Ale zdecydowanie nie jest to szczęśliwe, spełnione życie. Osoba nieheteronormatywna w Rosji żyje w napięciu i jest wyczerpana psychicznie, bo ciągle musi kłamać, uważać co i komu mówi. Znam argument, że prywatne musi pozostać prywatnym. Tylko że dla ludzi mieszkających w państwach opresyjnych to, co prywatne, w nieunikniony sposób staje się częścią tego, co publiczne¹⁰.

Czerniak opowiada, że lata 90. były w Rosji czasem względnej wolności i akceptacji, ale nie przełożyły się na długotrwały stosunek do osób nieheteronormatywnych. W 1993 roku uchylono wprawdzie istniejący od lat 60. artykuł kodeksu karnego, przewidujący karę siedmiu lat więzienia za czyny homoseksualne. Pojawiły się też pierwsze kluby przyjazne LGBTQ+, istniało nawet kilka czasopism gejowskich. Jednak około 2005 roku, Władimir Putin po swojej pierwszej kadencji zaczął poświęcać coraz więcej uwagi krzewieniu „odwiecznych rosyjskich wartości”, co miało stanowić odpowiedź na wszechobecne rozczarowanie rozpadem ZSRR. Kremłowska ideologia stworzyła narrację o dążeniu Zachodu do ostatecznego upokorzenia Rosji poprzez jej „zdefraudowanie”, czyli zniszczenie rosyjskiej moralności, kultury i wiary prawosławnej. „Kremlowi potrzebny był wróg wewnętrzny, który stałby się uosobieniem tych destrukcyjnych zapędów Waszyngtonu i Brukseli. W ten sposób społeczność LGBT znalazła się na celowniku rosyjskiej propagandy” — twierdzi aktywista¹¹. Po wielu „oddolnych” inicjatywach¹² w 2013 roku Rosyjska Duma przyjęła

¹⁰ O. Babakova, *Aktywista LGBT z Rosji: Dekadę temu nie wyobrażałem sobie, że Polska tak się zmieni*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/lgbt-rosja-pis-misza-czerniak-olena-babakova/Dziennikarka> (9.08.2022).

¹¹ Tamże.

¹² Czerniak uważa, że wszystko miało wyglądać tak, jakby impuls szedł z dołu. O deprawowaniu dzieci przez homoseksualną propagandę pierwszy wypowiedział

ogólnopanstwową ustawę zakazującą tzw. propagandy homoseksualizmu wśród osób niepełnoletnich, rozumianej jako publiczne — to znaczy gdziekolwiek, gdzie mogą to usłyszeć dzieci: w telewizji, artykułach prasowych, filmach, mediach społecznościowych — mówienie o homoseksualności jako zjawisku neutralnym lub pozytywnym. Konsekwencją ustawy stało się ogólne przyzwolenie na hejt i agresję wobec przedstawicieli społeczności LGBTQ+, co w niektórych regionach doprowadziło do prawdziwych tragedii, jak na przykład masowe prześladowania gejów w Czeczenii¹³.

Wydaje się, że w Rosji homofobia stanowi zatem nieodzowny element patriarchalnego schematu¹⁴. Zgodnie z teorią Eve Kosofsky Sedgwick, która wypracowała ją, przyjmując koncept „pożądania trójkątnego” Rene Girarda i „rynku kobiet” Lucy Irigaray, mężczyźni od XIX wieku wchodzili ze sobą w rozmaite relacje, opierające się na promowaniu własnych interesów oraz handlu kobietami, tworząc tym samym homospołeczności¹⁵. Uwzględniając istotną różnicę pomiędzy „mężczyznami promującymi interesy mężczyzn” a „mężczyznami kochającymi mężczyzn” Kosofsky Sedgwick twierdzi, że nie wydaje się możliwe wyobrażenie sobie patriarchy, który nie byłby homofobiczny. Pisze o tym tak:

się publicznie petersburski deputowany Witalij Miłonow. Następnie poszczególne jednostki administracyjne Rosji zaczęły przegłosowywać uchwały zakazujące propagandy homoseksualizmu, doprowadzając do powstania rosyjskich odpowiedników „stref wolnych od ideologii LGBT”. Patrz: O. Babakova, *Aktywista LGBT z Rosji...* Patrz także: И. Соболева, Я. Бахметьев, «*Меня как будто вытолкали за ворота*»: реакция ЛГБТ на запрет «пропаганды гомосексуализма», „Журнал исследований социальной политики” 2014, t. 12, nr 2, s. 217–232.

¹³ Patrz: tamże. Pisze o tym też m.in. Jelena Kostiučenko. Patrz: J. Kostiučenko, *Zabijecie go sami albo my to zrobimy. Decyzja należy do was*, w: Tejże, *Przyszło nam tu żyć. Reportaże z Rosji*, przeł. K. Kwiatkowska-Moskałewicz, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2020, s. 13–18.

¹⁴ Wpisuje się tym samym w zjawisko globalne. Michael Kimmel uznaje homofobię za ważną cechę męskości amerykańskiej. O homofobii w kontekście męskości i nacjonalizmu w Polsce piszą m.in. Dorota Majka-Rostek i Dezydery Barłowski. Patrz: M. S. Kimmel, *Masculinity as Homophobia: Fear, Shame, and Silence in the Construction of Gender Identity*, w: H. Brod, M. Kaufman (red.), *Theorizing Masculinities*, Sage Publication, Thousand Oaks 1994, s. 119–141; D. Majka-Rostek, *Męskość i homofobia oraz ich przedstawienia we współczesnym dyskursie nacjonalistycznym*, „tekst i dyskurs — text und diskurs” 2021, nr 15, s. 451–463; D. Barłowski, *Homoseksualność — homofobia — nacjonalizm — męskość. Teoretyczne relokacje*, „Wielogłos” 2018, nr 3 (37), s. 21–35.

¹⁵ Patrz: E. Kosofsky Sedgwick, *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, New York 1985, s. 1–5.

Nasze społeczeństwo nie mogłoby uwolnić się od homofobii i zachować przy tym swoich politycznych i gospodarczych struktur w niezmienionej postaci. [...] ponieważ większość społeczeństw patriarchalnych cechuje wbudowana w nie homofobia, to homofobia jest dla patriarchy strukturalnie niezbędna¹⁶.

Maria Domańska zauważa, że współczesnemu rosyjskiemu patriarchatowi towarzyszy paternalizm, przejawiający się w infantylności obywateli przez władzę. Od społeczeństwa oczekuje się „pokornego zawierzenia decyzjom i wizjom przywódcy oraz faktycznego zrzeczenia się praw i wolności”¹⁷. Nieodłącznym elementem „tradycyjnego” rosyjskiego systemu wartości, aktywnie promowanego przez aparat państwowy i Cerkiew prawosławną, jest przemoc, której fundament stanowi kult toksycznej męskości, „odwołujący się do takich zasad organizacji porządku społecznego jak hierarchia, kontrola i legitymizacja poprzez siłę”¹⁸. Te zasady są organicznie wpisane w logikę systemu autorytarnego, a ujawniają się na poziomie ustawodawczym, politycznym i ekonomicznym. Jak zauważa badaczka, „dowartościowuje on takie cechy jak władczość, agresywność, rywalizacja i dominacja w połączeniu z ksenofobią, szowinizmem, mizoginią i homofobią”¹⁹. Domańska przywołuje spostrzeżenie Oksany Timofiejewej, która zauważa, że w systemie tym najważniejsze jest odczuwanie przez naród nienawiści do wroga, nieważne, kto za takiego zostanie uznany: „[...] każdy coś dla siebie wybierze. Nie chcesz nienawidzić Ukraińców, możesz nienawidzić Azjatów albo gejów”²⁰.

Kult toksycznej męskości utrwalany jest w Rosji od pokoleń w procesie socjalizacji jednostek²¹ – w patriarchalnej rodzinie, szkole,

¹⁶ E. K. Sedgwick, *Męskie pragnienie homospołeczne i polityka homoseksualności*, przeł. A. Ostolski, „Krytyka Polityczna” 2005, nr 9/10, s. 179.

¹⁷ M. Domańska, *Młot Wagnera. Kult przemocy w Rosji*, „Nowa Europa Wschodnia”, 11.03.2023, https://new.org.pl/2718,domanska_rosjanie_wojna_przemoc_spoleczenstwo.html (21.07.2023).

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Cyt. za: tamże. Jak zauważają Irina Sobolewa i Jarosław Bachmetjew, powołując się na Igora Kona, który do tego wniosku doszedł już w 1997 roku, w Rosji homofobia (i homofilia) stały się fenomenami politycznymi. Przedstawiciele mniejszości LGBT+ idealnie nadają się na wroga publicznego, jako że posiadają „nienormalne”, „prozachodnie” i „agresywne” konotacje. Patrz: И. Соболева, Я. Бахметьев, «*Меня как будто вытолкали за ворота...*», s. 221–222.

²¹ Raewyn Connell uważa, że lansowanie w Rosji silnej męskości opartej na współzawodnictwie wiąże się z utratą przez Rosję charakteru supermocarstwa i uznaje je za mechanizm przystosowawczy do nowego, wrogiego świata po rozpadzie ZSRR. Patrz: R. Connell, *Socjologia płci. Płeć w ujęciu globalnym*, przeł. O. Siara, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 49–55.

wojsku, podczas interakcji z opresyjnym państwem. Powstaje efekt domina opresji, czyli jej reprodukcja na kolejnych szczeblach organizacji społecznej. Socjalizacja chłopców i mężczyzn (zwłaszcza na prowincji) polega na afirmacji siły i agresji oraz zaszczepianiu lęku przed okazaniem słabości i poniżeniem. Stosunkowo niewiele uwagi poświęca się natomiast umiejętności krytycznego myślenia, refleksji, co prowadzi do emocjonalnej infantylizacji połączonej z fatalizmem. Jak konstatuje Domańska, społeczeństwo promuje szczególnego rodzaju darwinizm: „jeśli nie chcesz zostać zaatakowany, atakuj pierwszy; poniżaj innych, żeby nie poniżono ciebie”²².

Andriej Szental, podejmujący próbę przedstawienia nowej kartografii męskości rosyjskich, zwraca z kolei uwagę, że niezadowolenie z obniżenia poziomu życia i poczucie braku sprawczości obywateli zostało przekierowane w „гендерное беспокойство, гомосексуальную панику и попустительство насилия против ЛГБТИК”²³. Męskość stała się według niego kluczowym, o ile nie centralnym komponentem nowej ideologii państwowej. Ważny wpływ na jej kształtowanie się miała także militaryzacja kraju, rozpoczęta w 2014 roku.

Szental konstatuje, że w retoryce współczesnej rosyjskiej elity politycznej mitologem epoki permisywności (określane przez Rosjan jako „лихие” lata 90.) jest ciągle przeciwstawiany epoce stabilności. Szczególną uwagę zwraca fakt, że ta dychotomia ideologiczna zyskała wyraźne konotacje genderowe i upodobniła się do polaryzacji „animus–anima”. Nieokiełznanemu charakterowi systemu gospodarczego i pasywności państwa jelicynowskiego, które kojarzą się ze zniechęcałością i/lub agenderowością, przeciwstawiane jest ojcowskie prawo, porządek, „silna ręka” fallicznego reżimu Putina²⁴. Igor Kon zauważa:

Войны, политические кризисы и другие события, вызывающие подъем национальных чувств, увеличивают спрос на героев-воинов, повышая ценность традиционных маскулинных качеств. Национализм и религиозный фундаментализм — самые мощные противовесы цивилизационной ‘феминизации’ социокультурных ценностей в современном мире. Под видом защиты традиционных духовных ценностей они способствуют возрождению культа архаических форм гегемонной маскулинности. [...] Культ сильной власти, дисциплины, державности, вождя и нации практически сочетается

²² Tamże.

²³ А. Шенталь, *Картография маскулинностей*, Syg.ma — a community-run multilingual media platform and translocal archive, 08/10/2022, <https://syg.ma/@shental/kartoghrafia-maskulinnostiei> (21.07.2023).

²⁴ Patrz: tamże.

с культом агрессивной маскулинности, направленной против 'женственной' и 'слабой' демократии²⁵.

Dyskredytacja „kobiecego” Zachodu stanowi ważny element aktualnej ideologii Federacji Rosyjskiej. Przeciwstawia się mu zorganizowane na sposób „męski” społeczeństwo rosyjskie — surowe, karzące, zamknięte na zewnętrzne negocjacje i kompromisy, które konflikty rozwiązuje groźbą użycia siły i demonstracją potęgi wojskowej. W ten sposób binarność genderowa zyskuje geopolityczny rozmach²⁶.

Toksyczna męskość, za jaką bez wątpienia uznać należy lansowany w Rosji model²⁷, za jeden z kluczowych elementów przyjmuje heteroseksualność²⁸, co kreuje jej powiązanie z homofobią²⁹. Michael Kimmel zauważa, że męskość jest homospołeczną grą³⁰. Mężczyzna potrzebuje aprobaty innych mężczyzn dla potwierdzenia swojej własnej męskości, dlatego nadrzędną emocją w odgrywaniu męskości jest lęk przed byciem uznanym za niemęskiego, co równa się lękowi przed byciem uznanym za geja. Homofobia jest zatem czymś więcej niż irracjonalnym lękiem przed gejami³¹, gdyż oznacza raczej lęk przed demaskacją i ujawnieniem deficytów własnej męskości przed innymi mężczyznami³². Męski lęk przed demaskacją to jednocześnie lęk

²⁵ И. Кон, *Мужчина в меняющемся мире...*, s. 116.

²⁶ Męskość zachodnia dyskredytuje się jako zbyt kobieca, dyplomatyczna i zorientowana na rozwiązywanie aktualnych, mało istotnych problemów, podczas gdy rosyjska, odwołując się do ogólnoludzkiego ideału męskości małowównej, jest kodowana jako naturalna i ponadhistoryczna. Dominującą „prawdziwą” męskość ucieleśnienia oczywiście prezydent Putin. Patrz: A. Шенталь, *Картография маскулинностей...*

²⁷ Tak określa ją np. Maria Domańska. Patrz: M. Domańska, *Młot Wagnera...*

²⁸ Natalie Fixmer-Oraiz i Julia Wood uznają heteroseksualność za jeden z głównych elementów męskości w ogóle. Piszą one o nakazie demonstrowania przez mężczyzn zainteresowania seksem z kobietami (komentowanie wyglądu kobiet, opowieści o podbojach seksualnych bądź przynajmniej o chęci ich dokonania itp.). Patrz: N. Fixmer-Oraiz, J. Wood, *Gendered Lives. Communication, Gender and Culture*, Cengage, Boston 2017, s. 145–146.

²⁹ Patrz: D. Majka-Rostek, *Męskość i homofobia...*, s. 454.

³⁰ Patrz: M. Киммел, *Маскулинность как гомофобия: страх, стыд и молчание в конструировании гендерной идентичности*, przeł. И. Кривушин, „Гендерные исследования” 2006, nr 14, s. 38–39.

³¹ Pierwotnie homofobia definiowana była właśnie jako lęk przed bliskimi kontaktami z osobami homoseksualnymi. Z czasem jej definicje zyskały szerszy zasięg, odnosząc się do różnych elementów negatywnych postaw oraz uprzedzeń wobec homoseksualności, oddalając się tym samym od psychologii. Patrz: D. Majka-Rostek, *Męskość i homofobia...*, s. 454.

³² Patrz: tamże.

przed utratą uprzywilejowanej pozycji. Narasta on w czasach, które Eric Anderson określa mianem panowania homohisterii³³, którą, jak sądzę, można porównać do wspomianej przez Szentala paniki homoseksualnej, z jaką mamy do czynienia w Rosji. W takich momentach mężczyźni heteroseksualni, podobnie jak ukrywający swoją tożsamość geje, muszą stale podejmować próby udowodnienia własnej heteromęskości przez uległość względem ortodoksyjnych oczekiwań i zachowań kodowanych jako heteroseksualne. Chłopców i mężczyzn przymusza się wtedy do działań agresywnych, przyjmowania postaw homofobicznych oraz zachęca się ich społecznie do podnoszenia własnego kapitału męskości za pomocą sportu i budowania muskulatury³⁴. Majka-Rostek podkreśla, że obecnie wielu autorów uważa homofobię za fundamentalny element współczesnej męskości³⁵.

Federacja Rosyjska podjęła walkę nie tylko z „propagandą homoseksualną”, lecz także osobami transseksualnymi. W 2020 roku senatorka Jelena Mizulina zgłosiła projekt ustawy „umacniającej instytucję rodziny”, uniemożliwiający osobom transpłciowym formalne uzgodnienie płci i zakazujący zawierania związków małżeńskich osobom po korekcie płci. Po jego przegłosowaniu nie miałyby one również prawa do adopcji³⁶.

³³ Patrz: E. Anderson, *Teoria męskości inkluzywnej*, przeł. P. Sobolczyk, „Teksty Drugie” 2015, nr 2, s. 434–435.

³⁴ Patrz: tamże, s. 435.

³⁵ Patrz: D. Majka-Rostek, *Męskość i homofobia...*, s. 455. Michael Kimmel pisze: „[...] мы боимся других мужчин. Гомофобия является главным организующим принципом нашей культурной дефиниции мужественности”. Przedstawia on wprawdzie mężczyzn ze Stanów Zjednoczonych, można jednakże uznać, że podobnie rzecz ma się i w Europie. M. Киммел, *Маскулинность как гомофобия...* (zaznaczenie autora). Warto przywołać tu również Błażeja Warkockiego, który w swojej książce pokazuje, jak homofobia staje się podstawowym warunkiem męskości. Patrz: B. Warkocki, *Pamiętnik afektów z okresu dojrzewania. Gombrowicz – queer – Sedgwick*, IBL PAN, Warszawa 2018. Istotne wydaje się przywołanie w tym kontekście pojęcia *męskości inkluzywnej* Erica Andersona, który określa nim takie typy męskości, wobec których homofobia przestaje działać jako mechanizm dyscyplinujący i nakazujący nieustanne dowodzenie swojej męskości. Patrz: E. Anderson, *Teoria męskości inkluzywnej...*, s. 431–444. Zwraca na to uwagę także Wojciech Śmieja. Patrz: W. Śmieja, *Świat po męskości? Etapy żaloby i możliwe scenariusze*, „Pismo. Magazyn Opinii”, 31.01.2023, [https://magazynpismo.pl/kultura/esej-kultura/wojciech-smieja-swiat-po-meskosci-etapy-zaloby-i-mozliwe-scenariusze/\(27.07.2023\)](https://magazynpismo.pl/kultura/esej-kultura/wojciech-smieja-swiat-po-meskosci-etapy-zaloby-i-mozliwe-scenariusze/(27.07.2023)).

³⁶ Patrz: W. Bielaszyn, *LGBT w Rosji. Tu problemem są nawet tęcze lody*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1965142,1,lgbt-w-rosji-tu-problemem-sa-nawet-teczowe-lody.read> (9.08.2022). Dodać trzeba, że w trak-

W tym kontekście jako szczególnie istotna jawi się twórczość Mikity Franko – młodego pisarza, określającego siebie jako osobę niebinarną³⁷. Dwudziestopięcioletni dziś Franko zadebiutował w roku 2020 autobiograficzną powieścią³⁸ *Dni naszej жизни* (*Дни нашей жизни*). Już w kolejnym roku w moskiewskim niezależnym wydawnictwie Popcorn Books ukazały się jego kolejne dwie powieści: *Zeszyt w kratkę* (*Тетрадь в клеточку*) i *(Dziewczyna)° [(Девочка)°]*³⁹. W tych utworach, zaliczonych przez krytykę zarówno do nurtu *queer-literatury*, jak i literatury dla młodych dorosłych (*young adult*)⁴⁰, jako pierwszy w Rosji Franko pokazuje życie w rodzinie homoseksualnej, porusza problem transseksualności, a także niebinarności. Galina Józefowicz zauważa jednak, że tematyka LGBT w pierwszej książce Franko nie dominuje, a jedynie stanowi fragment barwnej mozaiki, za jaką można uznać ten utwór⁴¹.

Sam autor twierdził, że nie uważa się za „pisarza gejowskiego”, wyraził nawet przekonanie, że nie ma sensu wyodrębnianie utworów queer jako osobnej kategorii literackiej:

Мне не кажется верным относить книги, где есть ЛГБТ-тематика, к отдельному виду литературы. Внутренне я чувствую в этом что-то неправильное.

cie przygotowywania niniejszego artykułu do druku (w listopadzie 2022), Duma Rosyjska przyjęła ustawę zakazującą „propagowania LGBT, zmiany płci i pedofilii”. Od tej pory wzmianki na te tematy są całkowicie eliminowane z przestrzeni publicznej. Patrz np.: А. Голубева, Н. Зотова, *Госдума приняла закон о запрете „гей-пропаганды”*. *Чем он грозит и что запрещает?*, 23 ноября 2022, <https://www.bbc.com/russian/news-63714632> 924.07.2023).

³⁷ Mówiąc o sobie Mikita Franko używa jednak męskich zaimków.

³⁸ U podstaw książki legły jego wpisy o własnym życiu, które publikował w mediach społecznościowych.

³⁹ W 2022 roku ukazała się kontynuacja *Dni naszego życia* – *Okna na podwórze* (*Окна во двор*). Na sierpień 2023 zaplanowano premierę powieści *Niedługo koniec świata* (*Скоро конец света*), która może ukazać się oficjalnie, jako że nie porusza w sposób bezpośredni niedozwolonych treści. Traktuje bowiem o zakazie adopcji dzieci rosyjskich przez zagraniczne pary. Kolejne utwory queer nie mogą być już jednak publikowane, dlatego autor wraca do rosyjskiej tradycji samizdatu, przyjmując zamówienia np. na powieść *Lew* (*Лев*) bezpośrednio od swoich czytelników (w sieciach społecznościowych).

⁴⁰ Patrz: К. Кропоткин, *Клеточки „Тетради”: чему учит новый ЛГБТ-роман Микиты Франко. Об оптимистичном young adult от автора „Дней нашей жизни”*, <https://gorky.media/reviews/kletochki-tetradi-chemu-uchit-novyj-lgbt-roman-mikity-franko/> (9.08.2022).

⁴¹ Patrz: Г. Юзефович, *„Дни нашей жизни” – роман Микиты Франко о подростке, воспитанном гей-парой в современной России*, <https://meduza.io/feature/2020/06/06/dni-nashey-zhizni-roman-mikity-franko-o-podrostke-vospitannom-gey-paroy-v-sovremennoy-rossii> (9.08.2022).

Если это книга о любви между двумя мужчинами, то это просто любовный роман. Если это книга о взрослении ЛГБТ-подростка, то это роман о взрослении — такой же, как и любой другой. Мы всегда говорим, что ЛГБТ-персоны такие же люди, как и все остальные, в нас нет ничего особенного, а тогда так ли нам нужна особенная полка в книжном?⁴².

Za wypowiedź tę przeprosił jednak dwa lata później na Instagramie, uznając ją za swój błąd⁴³. Obecnie określa się jako „pisarz queer” i deklaruje twórczość w tym duchu „na przekór” polityce państwa⁴⁴.

Utwory Franko stały się bardzo ważne przede wszystkim dla młodzieży nieheteronormatywnej, pozostawionej ze swoimi problemami niemal zupełnie samej⁴⁵, a Józefowicz z całą pewnością ma rację, twierdząc, że debiutancka powieść pisarza to książka „обаятельная, живая, очень честная [...], помимо прочих достоинств делающая в высшей степени благое дело — нормализующая восприятие гомосексуальных семей в нашей стране”⁴⁶.

W powieściach Mikity Franko uwagę zwraca dominacja postaci męskich, kobiety pojawiają się jedynie w rolach drugoplanowych. Interesujący wyjątek stanowi powieść (*Dziewczyzna*)^o, gdzie główną bohaterką jest wprawdzie Wasylisa, która jednakże neguje swoją kobiecość, udaje chłopca i mówi o sobie w rodzaju męskim. W niniej-

⁴² Р. Давлетгильдеев, „Книга о любви между двумя мужчинами — это просто любовный роман”. Писатель Микита Франко об ЛГБТ-литературе, <https://snob.ru/entry/198743/> (9.08.2022). Z poglądem tym nie zgadzają się np. Konstantin Kropotkin, Aleksandra Szadrina i Polina Ryzkova, którzy zdecydowanie uzasadniają celowość wyodrębniania literatury gejowskiej. Patrz: Е. Кудрявцева, *Отдельная полка: Почему ЛГБТ-литературе нужно особое место. И почему литература пока не универсальна*, <https://www.wonderzine.com/wonderzine/entertainment/books/244739-lgbt-books> (10.08.2022).

⁴³ Patrz: kanał Mikity Franko na Instagramie, 18.08.2022.

⁴⁴ W grudniu 2022 na swoim kanale na Instagramie pisał: „У меня это вызвало вдохновенную злость и бунтарский протест. Я решил, что раз они мне запрещают, то я буду в два раза больше рассказывать о жизни квир-людей. Мне такая реакция помогает чувствовать себя лучше. У меня сейчас хорошее настроение, и я верю, что это всё не навсегда. Молодежь будет жить дольше, чем придумавшие эти законы. В России сейчас предсмертная агония. Я грущу о России, чей потенциал власть уничтожила. Я приезжал в страну, где было много возможностей. Сейчас это будто бы другая страна”.

⁴⁵ Za ważny wyjątek należy uznać inicjatywę Jeleny Klimowej, która w 2013 roku stworzyła internetową grupę wsparcia dla młodzieży LGBT. Nazwa projektu *Dzieci — 404* odwołuje się do komunikatu informującego o błędzie, kiedy poszukiwana w sieci strona nie może się wyświetlić.

⁴⁶ Г. Юзефович, „Дни нашей жизни”...

szym artykule pragnę przyjrzeć się bohaterom tego uniwersum oraz spróbować poddać ich analizie i interpretacji w oparciu o podstawowe formy męskości wyróżnione przez badaczy.

Punktem wyjścia do niniejszych rozważań będzie klasyczna⁴⁷ i dziś mocno już krytykowana przez badaczy studiów nad męskosciami teoria Reawyn Connell. Wnioski krytyków Connell⁴⁸, a szczególnie ich omówienia i uzupełnienia dokonane na gruncie rodzimym przez Wojciecha Śmieję⁴⁹, Macieja Dudę⁵⁰ i Urszulę Kluczyńską⁵¹, otwierają pole do dalszych badań nad twórczością młodego pisarza rosyjskiego. Szczególnie obiecujące wydaje się podjęcie analizy sposobów konstruowania męskości przez głównych bohaterów powieści w relacji z innymi mężczyznami oraz kobietami. Pogłębionego namysłu wymaga również niejednoznaczność i zmienność wyodrębnionych w niniejszym tekście modeli męskości⁵². Niezbędne wydaje się też ich skonfrontowanie z teorią męsko-

⁴⁷ Jak zauważa Majka-Rostek, trudno jest dziś znaleźć jakąkolwiek pracę na temat męskości, w której brak byłoby odwołań do schematu kulturowego porządku płci jej autorstwa. Patrz: D. Majka-Rostek, *Męskość i homofobia...*, s. 453.

⁴⁸ Np. Jamesa W. Messerschmidta, Jeffa Hearn'a, Kalle Berggrena i innych. Patrz: J. W. Messerschmidt, *Pomnażanie wiedzy uwikłanej w płęć: akademickie wykorzystanie koncepcji męskości hegemonicznej*, przeł. W. Śmieja, w: A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3*, IBL PAN, Warszawa 2018, s. 183–210; J. Hearn, *Od męskości hegemonicznej do hegemonii mężczyzn*, przeł. F. Mazurkiewicz, w: A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3...*, s. 236–265; K. Berggren, *Lepka męskość: postsrukturalizm, fenomenologia i podmiotowość w krytycznych studiach nad męskością*, przeł. W. Śmieja, w: A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3...*, s. 74–101.

⁴⁹ Patrz: W. Śmieja, *Krytyczne studia nad męskosciami i mężczyznami – przebudowa paradygmatów*, w: Tegoż, *Nie/podległości i transformacje. Szkice o stuleciu męskiego niepokoju 1918–2018*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2023, s. 17–59.

⁵⁰ Patrz: M. Duda, *Badania nad mężczyznami w Polsce, czyli o hegemonii struktury*, w: B. Zwolińska, K.M. Tomala (red.), *(Nie)męskość w tekstach kultury XIX–XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019, s. 11–21; M. Duda, *Emancypanci i emancypatorzy. Mężczyźni wspierający emancypację Polek w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2017, s. 391–392.

⁵¹ Patrz: U. Kluczyńska, *Męskości hybrydowe, czyli wilk w owczej skórze. Definiowanie konceptu*, „Przegląd Krytyczny” 2021, t. 3, nr 2, s. 35–50.

⁵² Connell podkreśla, że terminy takie jak *męskość hegemoniczna* i *zmarginalizowane męskości* nie oznaczają stałego typu postaci, ale są konfiguracjami praktyk, generowanymi w konkretnych sytuacjach w zmieniającej się strukturze relacji. *Męskość hegemoniczna*, podobnie jak każda tożsamość genderowa, jest w sumie niestabilna i performatywna. Podlega więc reinterpretacji przez czynniki zewnętrzne i jest zależna od środowiska, które ją otacza. Patrz: A. Hobbs, *Studia*

ści inkluzywnej⁵³ oraz hybrydowej⁵⁴. W niniejszym tekście ograniczę się jednak tylko do zarysowania punktu wyjścia do dalszych badań, umiejscawiając męskie postaci z utworów Mikity Franko w perspektywie pierwotnych ustaleń Connell. Ta być może nieco powierzchowna prezentacja strukturalistycznie uwarunkowanych męskości bohaterów, pozwoli na ukazanie w kolejnym artykule zasadności Krytycznych Studiów nad Męskosciami i Mężczyznami (KSMM) w ich odniesieniu. Takie rozplanowanie zamierzonych działań wydaje się zasadne zwłaszcza wobec faktu, że jak dotąd nie pojawiły się żadne badania twórczości Franko w perspektywie *masculinity studies* i potrzebne wydaje się wprowadzenie w tym kontekście klasycznych pojęć z ich zakresu.

Najważniejszą cechą myślenia Reawyn Connell, której koncepcja wywarła ogromny wpływ na późniejsze analizy naukowe w obrębie subdyscypliny, wydaje się relacyjność pojęcia płci⁵⁵. Podejmuje ona analizę praktyk i relacji, konstruujących główne wzorce męskości w zachodnim porządku genderowym, wyodrębniając cztery ich typy: *hegemonię*, *podporządkowanie*, *wspóludział* i *marginalizację*. Pojęcie *hegemonii* zapożycza z analizy stosunków klasowych Antonio Gramsciego dla określenia kulturowej dominacji w danym czasie jednej formy męskości. *Męskość hegemoniczną* (*hegemonic masculinity*) definiuje więc jako zbiór praktyk, które ucieleśniają akceptowaną aktualnie odpowiedź na problem legitymizacji patriarchy, gwarantującą (lub mającą gwarantować) dominującą pozycję mężczyzn i podporządkowanie kobiet⁵⁶.

Connell zaznacza, że choć niewielu mężczyzn spełnia faktycznie standardy hegemonicznego wzorca⁵⁷, to jednak większość z nich czerpie z niego korzyści, ze względu na przewagę, jaką daje im podporządkowanie kobiet. Męskości realizujące patriarchalną dywidendę

nad męskością, a literatura, przeł. A. Dziadek, w: A. Dziadek (red.), *Formy męskości 3...*, s. 164.

⁵³ Patrz: E. Anderson, *Teoria męskości inkluzywnej...*

⁵⁴ Patrz: U. Kluczyńska, *Męskości hybrydowe...*

⁵⁵ Patrz: J. W. Messerschmidt, *Pomnażanie wiedzy...*, s. 186.

⁵⁶ Patrz: R. Connell, *Masculinities*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2005 s. 77. Pierwsze wydanie tej pracy ukazało się w roku 1995.

⁵⁷ W zachodnich społeczeństwach cechują go zwykle autorytet, fizyczna tężyzna i siła, przemoc, heteroseksualność i płatna praca. Connell zwraca uwagę, że, aby jakaś szczególna forma męskości mogła zostać uznana za hegemoniczną, musi być „wyniesiona kulturowo”, czyli dany wzorzec męskości musi mieć modele, które „są czczone jak bohaterowie”. Cyt. za: A. Hobbs, *Studia nad męskością...*, s. 164.

bez napięć i ryzyka „bycia żołnierzami patriarchy na pierwszej linii frontu”⁵⁸ określa jako *współdziałające/współuczestniczące (complicit masculinities)*. Podkreśla też, że:

W pojęciu męskości hegemonicznej ‘hegemonia’ oznacza [...] społeczną przewagę osiągniętą w grze społecznych sił, która wykracza poza przejawy brutalnej władzy i obejmuje organizację życia prywatnego i procesy kulturowe. Przewaga jednej grupy mężczyzn nad inną osiągnięta przy użyciu broni czy pod groźbą bezrobocia nie jest hegemonią. Przewaga osadzona w doktrynie i praktyce religijnej, w treści przekazywanej przez mass media, w strukturach płac, w projektowaniu budowlanym, dobrobycie, polityce podatkowej itd., jest już hegemonią⁵⁹.

Męskość hegemoniczna daje określonej grupie mężczyzn przewagę nie tylko nad kobietami, ale także nad innymi mężczyznami (np. homoseksualiści, przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych, słabo zarabiający). Konstrukcja ta zależy więc od istnienia „słabszego” odpowiednika, który go uprawomocnia⁶⁰.

Wedle Connell można mówić o różnych relacjach dominacji i podporządkowania między grupami mężczyzn. Za najważniejszy przykład we współczesnym społeczeństwie amerykańskim i europejskim uznaje ona dominację mężczyzn heteroseksualnych i podporządkowanie homoseksualnych. Jej zdaniem oznaczają one znacznie więcej niż kulturowa stygmatyzacja homoseksualizmu lub tożsamości gejskiej, jako że homoseksualiści⁶¹ są podporządkowani heteroseksualnym mężczyznom przez wiele dość materialnych praktyk. Obejmują one wykluczenie polityczne i kulturowe, nadużycia (homoseksualiści jako symboliczny cel prawicy religijnej), przemoc prawną (np. więzienie na mocy ustaw o sodomii), przemoc uliczną (od zastraszania

⁵⁸ Tamże, s. 79.

⁵⁹ R. Connell, *Gender and Power*, Polity Press, Cambridge 1987, s. 184. Cyt. za: A. Hobbs, *Studia nad męskością...*, s. 164.

⁶⁰ Patrz: A. Hobbs, *Studia nad męskością...*, s. 164. Dorota Maja-Rostek stwierdza też, że mężczyźni zawsze pozycjonują się w odniesieniu do tego wzorca. Patrz: D. Majka-Rostek, *Męskość i homofobia...*, s. 453.

⁶¹ Kluczyńska pisze, że pewne męskości „zalicza się do podporządkowanych nie dlatego, że brakuje im jakiejś jakości lub że są w jakiś sposób naturalny podporządkowane. Są one podporządkowane, ponieważ konfiguracja praktyk, które reprezentują, których są ucieleśnieniem, są sprzeczne z aktualnie akceptowaną strategią podporządkowania kobiet”. Jako przykład podaje za Demetrakisem Demetriou gejów, wskazując, że są oni podporządkowani, gdyż obiekt ich seksualnego pożądania podkopuje instytucję heteroseksualności, która ma kluczowe znaczenie dla reprodukcji patriarchy. U. Kluczyńska, *Męskości hybrydowe...*, s. 37.

po morderstwa), dyskryminację ekonomiczną i osobiste bojkoty. Męskość gejowska jest najbardziej widoczna w tej relacji władzy, ale nie jest jedyną *męskością podporządkowaną* (*subordinate masculinity*), a z kręgu legitymizacji wykluczani są także niektórzy mężczyźni i chłopcy heteroseksualni⁶². Wiąże się to nie tyle z brakiem jakiejś cechy, ile z ukazywaniem przeciwieństwa cechy istotnej dla męskości hegemonicznej. Jest to zatem przede wszystkim prezentacja cech i zachowań określanych mianem „kobiecych”, czyli na przykład emocjonalność lub słabość fizyczna⁶³.

Na przecięciu wzajemnego oddziaływania płci z innymi strukturami, jak np. rasa, może dojść do wykształcenia się relacji *marginalizacji* (*marginalization*)⁶⁴. *Męskości zmarginalizowane* (*marginalized masculinities*) są trywializowane lub dyskryminowane ze względu na relacje inne niż genderowe, czyli na przykład wiek, przynależność etniczną bądź klasę. Charakteryzuje je brak pewnej jakości męskości hegemonicznej, na przykład siły fizycznej (za przykład mogą posłużyć mężczyźni z niepełnosprawnościami)⁶⁵.

Jako konstrukty kulturowe modele męskości są niestabilne i zmienne, różnią się w zależności od kontekstu historycznego, geograficznego, kulturowego czy społecznego⁶⁶.

Za realizację modelu *męskości hegemonicznej* w powieściach Franko uznać należy „wschodniosłowiańskiego macho”, którego jako obowiązujący model męskości w Rosji wskazuje Misza Czerniak. Ten typ bohatera pojawia się w każdym z utworów pisarza.

W *Dniach naszego życia* wcielenie męskości hegemonicznej stanowią Ilja — kolega szkolny głównego bohatera, i jego ojciec. W *Zeszytach w kratkę* będzie to Danił, a w *(Dziewczyni)*^o w pewnym stopniu ojciec głównej bohaterki oraz koledy jej brata — Żora, Maks i Artiom.

Zaznaczyć trzeba, że wszystkie te postaci mają charakter druoplanowy, a przede wszystkim — ponoszą jakiegoś rodzaju klę-

⁶² Patrz : R. Connell, *Masculinities...*, s. 79.

⁶³ Patrz: U. Kluczyńska, *Męskości hybrydowe...*, s. 44–45.

⁶⁴ Patrz: R. Connell, *Masculinities...*, s. 80–81.

⁶⁵ Patrz: U. Kluczyńska, *Męskości hybrydowe...*, s. 44–45.

⁶⁶ Connell pisze: „Niektóre kultury czynią bohaterami żołnierzy i uważają przemoc za ostateczny test męskości; inne patrzą na żołnierzy z pogardą i uznają przemoc za podłość. Niektóre kultury uznają homoseksualny seks za niezgodny z prawdziwą męskością, w innych uznaje się, że nie może być prawdziwym mężczyzną ktoś, kto nie miał relacji homoseksualnych”. Cyt. za: A. Hobbs, *Studia nad męskością...*, s. 165. Patrz także np.: K. Wojnicka, E. Ciaputa, *Wprowadzenie...*, s. 12.

kę⁶⁷. Ilja i jego tata w pełni wpisują się w Modelową Męską Tożsamość⁶⁸, na którą, wedle Debory S. David i Roberta Brannona składają się cztery zasady: „nie bądź babą”, „bądź zwycięzcą” (nastawienie na sukces i osiągnięcie wysokiej pozycji), „bądź twardy jak stal” (wytrzymałość, pewność siebie i samodzielność) oraz „zgotuj im piekło” (przyzwolenie na gwałtowność, agresję i brawurę)⁶⁹.

Miki — główny bohater i narrator powieści *Dni naszego życia* określa ojca Ilji jako „groźną figurę”⁷⁰ i opisuje jego zachwyty nad nierozsądnymi zachowaniami kolegi:

Илюшу на детскую площадку приводил отец, целью жизни которого было стремление уничтожить у сына инстинкт самосохранения. Он всегда очень радовался „успехам” сына. Когда Илюша подошел к нему с разбитой от калечей переносицей, отец одобрительно похлопал его по плечу и сказал: — У-у-у-у, мужи-ы-ы-ык!⁷¹.

Ojciec Ilji prowadzi go na lekcje boks, a brawura i niebezpieczne zachowania syna postrzega jako dowód jego męskości. Ilja „zna życie” — wie np. skąd się biorą dzieci, jest wytrzymały na ból i agresywny. Ostrożnego Mikię uważa za tchórza, a w szkole staje się prowodyrem podczas znęcania się nad osobami z różnych względów odbiegającymi od normy. Jednocześnie jego rozwój umysłowy pozostawia nieco do życzenia, na przykład jako jeden z trójki dzieci w pierwszej klasie — nie umie czytać.

Warto podkreślić, że w słowniku Ilji jednymi z najczęstszych obelg są „cioty” i „pedały”⁷², a klasowym kozłem ofiarnym staje się Anton,

⁶⁷ Koresponduje to wyraźnie ze spostrzeżeniem Alex Hobbs, że nawet mężczyźni, „przyuczni do reprezentowania patriarchalnej twierdzy” mogą przez ów porządek cierpieć. Przywołuje ona słowa Victora Jeleniewskiego Seidlera, mówiącego o mogącym się pojawić u mężczyzny poczuciu zdrady wewnętrznej wiedzy o sobie samych, po to, aby udowodnić, że już jako młodzi chłopcy byli wystarczająco męscy. Patrz: A. Hobbs, *Studia nad męskością...*, s. 160–161.

⁶⁸ Patrz: K. Dzwonkowska-Godula, *Publiczny dyskurs o współczesnym ojcostwie w Polsce*, w: K. Wojnicka, E. Ciaputa (red.), *Karuzela z mężczyznami...*, s. 114.

⁶⁹ W oryginale: „no sissy staff, be a big wheel, be a sturdy oak, give'em hell”. Patrz: U. Kluczyńska, *Socjologiczne studia nad mężczyznami i męskociami w Polsce. Obszary, perspektywy, teorie*, „Wielogłos” 2018, nr 3 (37), s. 2. Patrz też: K. Dzwonkowska-Godula, *Publiczny dyskurs...*, s. 114. Kwestię męskiej tożsamości zgłębia w swojej książce Franco La Cecla, przywołać można tu także klasyczną pozycję Elisabeth Badinter. Patrz: F. La Cecla, *Szorstkim być. Antropologia mężczyzny*, przeł. H. Serkowska, Sic!, Warszawa 2014; E. Badinter, *XY. Tożsamość mężczyzny*, przeł. G. Przewłocki, Wstęp: M. Janion, W.A.B., Warszawa 1993.

⁷⁰ Patrz: M. Франко, *Дни нашей жизни*, Porcorn Books, Москва 2020, s. 23.

⁷¹ M. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 21.

⁷² Patrz: tamże, s. 76.

m.in. za to, że nosi rajstopy („Так гомики делают”⁷³), co potwierdza spostrzeżenie Doroty Majki-Rostek, że homofobia ma szeroki zakres znaczeń, z których część nie nosi wcale charakteru seksualnego. Przywołuje ona badania Davida Plummera, konstatującego, że chłopcy posługują się pojęciami homofobicznymi już we wczesnym dzieciństwie, przed czasem kreowania dorosłej tożsamości seksualnej, zanim jeszcze rozumieją w ogóle specyfikę homoseksualności. Homofobia stygmatyzuje wiele zachowań nieseksualnych, takich jak „kobięcy kolor” w ubiorze, publiczny płacz, brak sukcesów w sportach zespołowych czy okazywanie wrażliwości bądź czułości w relacjach z kolegami. Chłopiec, który jest nieśmiały, łatwo się wzrusza czy nie gra w piłkę nożną może otrzymać etykietę „cioty” bądź „pedała”, co ma miejsce w przypadku bohaterów Franko. Homofobiczne traktowanie może więc dotknąć każdego chłopca, który jakkolwiek odstaje od grupy — jest niższy, inteligentniejszy, lepiej radzi sobie z nauką. Homofobia funkcjonuje zatem jako silna stygmatyzacja, nieustannie definiująca to, co wykracza poza granice męskości. Badaczka zaznacza, że chociaż na wczesnym etapie dorastania homofobiczne epitety nie są ukierunkowane seksualnie, to bardzo precyzyjnie wymierza się je w każdą inność, postrzeganą jako niedostosowanie do standardów „hegemonicznego chłopięctwa”⁷⁴.

Według narratora Ilja bardzo chce podobać się dziewczynkom, a ponieważ nie umie z nimi rozmawiać, mści się na wszystkich, którzy traktują je jak „normalnych ludzi”. W hegemoniczny model męskości jak najbardziej wpisuje się także wymyślanie miłosnych historii, „в которых все случилось”⁷⁵.

Danił z powieści *Zeszyt w kratkę* niezwykle przypomina Ilję. Również jest klasowym zabijaką, który chodzi z najładniejszą dziewczyną i znęca się nad tymi, którzy jakkolwiek wykraczają poza obowiązujący schemat normalności, jak Bibi — imigrantka z Tadżykistanu („вонючка”⁷⁶) czy delikatny chłopiec — Artiom — z całą pewnością nieprzypominający wschodniosłowiańskiego macho („педик”⁷⁷).

Obaj oni jednak pod koniec utworów okazują się nieszczęśliwymi dziećmi, które tak naprawdę zasługują na współczucie. Ilja ma pro-

⁷³ Tamże, s. 77.

⁷⁴ Patrz: D. Majka-Rostek, *Męskość i homofobia...*, s. 455–456.

⁷⁵ Tamże, s. 60. Patrz także: N. Fixmer-Oraiz, J. Wood, *Gendered Lives...*, s. 145–146.

⁷⁶ M. Франко, *Тетрадь в клеточку*, Porcown Books, Москва 2021, s. 55.

⁷⁷ Tamże, s. 55.

blemy z ojcem, który nie może znieść swojej rodziny, a Daniła wychowuje bardzo specyficzna matka, którą za Anną Gizą-Poleszczuk uznać należy za typ matki psychologizującej⁷⁸, ale też męczennicy. Tata Mikięgo mówi o ojcu Pji: „Думаешь, легко с таким придурком жить? Мы с тобой пять минут еле выдержали, а Илье это каждый день терпеть. Теперь он тебе, наверное, не кажется такой сволочью?”⁷⁹ i syn się z nim zgadza. Matkę Daniły główny bohater powieści określa bardzo trafnie w sposób następujący:

Она только делает вид, что дает Данилу право выбора, обсуждая с ним разные вещи. На самом деле нет никакого выбора. [...] Она обсуждает проблемы так, что провоцирует чувство стыда и в конце концов делает выбор, который нужен ей, а не Данилу”. I przenikliwie dodaje: „Наверное, из-за постоянного вранья он так агрессивен и водится с непонятными людьми”⁸⁰.

Prowadzi to do wniosku, że chłopcy odgrywają rolę macho być może nieco na siłę, za wszelką cenę starając się zyskać społeczną akceptację i podnieść poczucie własnej wartości. Ich agresja ma zapewnić przetrwanie w środowisku rówieśniczym, może stanowić też efekt domina opresji, o którym pisze Domańska. Wydaje się również, że w ich zachowaniu dostrzec można także wspomniany przez nią szczególnego rodzaju darwinizm⁸¹.

Żora, Maks i Artiom z powieści (*Dziewczyzna*)^o również starają się konstruować swoją męskość w zgodzie z modelem hegemonicznym, utożsamianym przez autora wyraźnie z prymitywizmem. Główna bohaterka opisuje ich następująco:

Все парни в команде были парнями в десятой степени, плевались, матерились, сидели, широко раскинув ноги, а напоминающий беспризорника Жора вообще вонял. Даже в чате все изъяснялись на странном пацанском языке...⁸².

Ponadto wszyscy oni zachowują się wyzywająco, a kobiety traktują pogardliwie i brutalnie.

⁷⁸ Patrz: J. Kubisa, *Feministyczne macierzyństwo: АКЦА!*, w: R.E. Hryciuk, E. Korolczuk (red.), *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 290–291.

⁷⁹ М. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 218.

⁸⁰ М. Франко, *Тетрадь...*, s. 203.

⁸¹ Patrz: M. Domańska, *Młot Wagnera...*

⁸² М. Франко, (*Девочка*)^o, Porcorn Books, Москва 2021, s. 67.

Nieco inaczej przedstawiony został ojciec Wasylisy, będący prawosławnym kapłanem. Uosabia on nie tylko prawdziwego mężczyznę, lecz także ideologię patriarchalną, której szkodliwość demonstruje utwór. Mąż i ojciec rodziny, autorytet moralny ukazany jest jako człowiek zakłamanym i miałki. Jego męskość nie budzi wątpliwości, ponieważ utrzymuje rodzinę, nie zniża się do prac domowych i podejmuje decyzje dotyczące żony i dzieci⁸³. Mama bohaterki, „żona przy mężu”, prowadzi gospodarstwo domowe, całkowicie poświęcając się rodzinie i jej „obsłudze”. Jako kobieta, odpowiada wyłącznie za wychowanie córki, w sprawach syna nie ma nic do powiedzenia. Ojciec jest autorytarny, zamknięty na potrzeby najbliższych, nie cofa się przed rękoczynami. Tragedia, do której doprowadza, ukazuje bezsens tradycyjnego modelu rodziny i paradoksalnie wyzwala wszystkich jej członków, także jego samego.

Degradacja modelu męskości hegemonicznej w omawianych powieściach nie budzi zatem najmniejszych wątpliwości.

Kolejnym, wyróżnionym przez Connell rodzajem męskości jest *męskość współuczestnicząca*, charakterystyczna dla osób, które nie są w stanie zinternalizować wszystkich atrybutów związanych z męskością hegemoniczną przy jednoczesnej ich akceptacji. Ta forma męskości

„korzysta” z przywilejów i profitów jakie wiążą się z funkcjonowaniem modelu hegemonicznego, ale relacje z innymi rodzajami męskości i kobiecości są tu stale negocjowane i niejednoznaczne, co stanowi o kolejnej różnicy odnośnie [do] konstruktowi dominującego⁸⁴.

W powieściach Franko za przedstawicieli tego modelu uznać można, jak sądzę, głównych bohaterów — Mikię (*Dni naszego życia*) i Ilję (*Zeszyt w kratkę*), oraz Gordieja — brata Wasylisy (*(Dziewczyna)*^o), a także Romę — ich przyjaciela.

Najwyrazistszym przykładem będzie tutaj Miki, ale Ilja przypomina go w wielu aspektach, można zatem również jego postrzegać jako alter ego autora. Obaj chłopcy są outsiderami, z całą pewnością odstającymi od modelu męskości hegemonicznej. Wrażliwi, delikatni, odrzucający przez klasowych macho, muszą wypracować sobie sposób funkcjonowania w niezbyt przyjaznym środowisku. Zarówno Miki, jak i Ilja

⁸³ Patriarchalną męskość i ojcostwo opisuje m.in. Krystyna Dzwonkowska-Godula w: K. Dzwonkowska-Godula, *Publiczny dyskurs o współczesnym ojcostwie...*, s. 114.

⁸⁴ K. Wojnicka, E. Ciaputa, *Wprowadzenie...*, s. 12–13.

są neurotyczni i mierzą się z problemami *queer* — Miki wychowuje się w rodzinie jednopłciowej, a matka Ilji popełniła samobójstwo, nie mogąc dokonać tranżycji i żyć pełnią życia jako mężczyzna. Bohaterowie muszą zatem dojść do ładu z tymi kwestiami i wypracować własne podejście do zagadnień tożsamościowych i płciowych. W związku ze swoimi doświadczeniami są nad wiek dojrzały, ale odstają od rówieśników pod względem znajomości kodów kulturowych i zasad obowiązujących w grupie. Miki nie zna na przykład takich świąt jak Dzień Obrońcy Ojczyzny⁸⁵, który inne dzieci obchodziły już w przedszkolu, a Walentynek i Dnia kobiet nigdy szczególnie nie świętował⁸⁶. Jak sam mówi o rzeczywistości, w którą wkracza wraz z rozpoczęciem edukacji, „фразой ‘я не понимаю, что происходит’ можно емко описать весь мой первый год в школе”⁸⁷. Ilja nie wie kim jest znany raper Face i daje sobie wmówić, że to poseł do Dumy Państwowej⁸⁸, obaj chłopcy nie znają też wielu słów, używanych przez kolegów z klasy: „— Что значит ‘гомик’? — поинтересовался я. — Это значит ‘пидор’, — ответила Лена. Легче не стало. — А что это значит?”⁸⁹.

Miki nie złości się, kiedy Ilja z kumplami przezywają jego i Lenę „narzeczony i narzeczona”, jako że to przecież „обычные слова, а не оскорбления”⁹⁰. Nie rozumie też, dlaczego obraźliwe miałyby być nazwanie go przez Ilję dziewczyną, co wydaje się w kontekście rozważań o płci niezwykle znaczące. Warto przytoczyć rozmowę bohatera z Leną:

— Тебе все равно, что они называют тебя девчонкой? — Да, пускай. — Обидно же... — Это же не обзывательство. — Обзывательство! — Ну ты же девчонка. Разве тебе обидно? — Я-то настоящая! А ты — нет, тебе должно быть обидно.

Miki nie przyjmuje jednak tej argumentacji:

Но, как бы то ни было, мне не было обидно, что я — ненастоящая девчонка⁹¹.

⁸⁵ Obchodzone 23 lutego święto, kiedy życzenia składa się wszystkim mężczyznom, jako potencjalnym obrońcom ojczyzny.

⁸⁶ Świąta te, obchodzone przez dzieci od przedszkola, można postrzegać jako skuteczne narzędzia propagowania męskości hegemonicznej. Miki nie był tym zabiegom poddany, stąd m.in. bierze się jego niezajomość panujących w grupie rówieśniczej zasad.

⁸⁷ М. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 86.

⁸⁸ Patrz: М. Франко, *Тетрадь...*, s. 46.

⁸⁹ М. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 76.

⁹⁰ Tamże, s. 57.

⁹¹ Tamże, s. 58.

Problemy z określeniem tożsamości szczególnie dręczą bohatera powieści *Dni naszego życia*⁹², na nim też skoncentruję się w niniejszych rozważaniach. Miki, inaczej niż Ilja, który nie przejmuje się zbytnio przezwiskami w stylu „pedał”, poszukuje swojej orientacji i bardzo mocno przeżywa sytuację rodzinną. Zmuszony do życia w kłamstwie i ukrywania prawdy o swoich bliskich, reaguje agresją. Zaznaczyć należy, że nie tylko wobec Ilji, obrażającego homoseksualistów, ale także swoich ojców, Leny, gdy ta wyznaje mu prawdę o sobie, oraz Jarika i Gleba. Bohater z jednej strony wie, że homoseksualizm nie jest niczym złym, a geje w ogóle nie przypominają figur, za jakie mają ich jego koledzy. Kocha swoich rodziców oraz docenia dom, jaki mu stworzyli. Z drugiej jednak strony — zdaje się nienawidzić homoseksualizmu, postrzegając siebie jako ofiarę życiowych wyborów swoich najbliższych. Ta ambiwalencja staje się najbardziej wyraźna w relacji z Glebem, który fascynuje Mikiego i budzi jego pożądanie, ale również wstręt i nienawiść. Chociaż bohater odrzucił Lenę, kiedy ta wyznała mu, że brzydziła się sobą i starała siebie zmienić, powieła jej zachowanie. Od momentu znajomości z Glebem prowadzi nieustanną walkę z samym sobą:

[...] я на себя злился. Сто раз этого парня в коридорах видел, ни разу желания таскаться за ним не возникало, а как узнал, что он подписан на ЛГБТ-группу, так крышу сдвинуло. Что изменилось-то от того, что я узнал, что он гей, или би, или еще там кто? [...] Я сам не замечал, как думаю о Глебе в контексте романтических глаголов, ‘любить’, ‘признаться’, ‘отшить’. А замечая, тут же одергивал себя: куда и зачем я лезу? Я же не такой. Это все не для меня. Если бы меня парни хоть сколько-нибудь волновали, я бы это давно заметил, и вообще мне Лена нравилась [...] Вот, я смотрю на него, и ничего не чувствую. Совсем. Нисколько он меня не волнует, даже если разденется. Просто случилось что-то неправильное, какой-то баг, сбой в программе, а так парни — вообще не мое⁹³.

Bohater dokonuje zdecydowanego podziału pomiędzy sobą, a własnym ciałem, które nie podporządkowuje się jego woli:

Поцелуи — это ужасно. [...] Наверное, потому, что я целовался с парнем, а я же не гей, чтобы мне это нравилось, и вообще... [...] В этих беспомощных оправданиях я был готов дойти до слез. Потому, что моему телу поцелуй понравился. Осознавать такое было ужасно, и мой мозг искреннее повторял: ‘Какая гадость... Какая гадость...’ [...] Думая об этом, я снова чув-

⁹² Głównym problemem utworu *Zeszyt w kratkę* jest kwestia tolerancji.

⁹³ М. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 340, 344, 349.

ствовал приятное напряжение в теле и неприятную тошноту в горле и отчаянно сжимал зубы⁹⁴.

Chłopiec akceptując gejów, zdecydowanie nie akceptuje możliwości, że jest jednym z nich. Wyraża się o sobie w tym kontekście wyłącznie negatywnie: „[...] я был сам себе ненавистен”⁹⁵. Z całą pewnością doświadcza homofobii zinternalizowanej, o której pisze Dezydery Barłowski. „Przypadłość” ta występuje u osoby homoseksualnej, która nie może się pogodzić z własną orientacją. Zachodzi tu szczególnego rodzaju „konflikt wewnętrzny” między tym, kim osoba chciałaby być, a tym, w jaki sposób doświadcza własnej seksualności⁹⁶. Badacz konstatuje, że:

Homofobia zinternalizowana rozwija się w umyśle osoby homoseksualnej od najmłodszych lat – w domu rodzinnym, w środowisku szkolnym, w otoczeniu mocno nacechowanym heteronormą. Podczas procesu wychowania człowiek może nabyć tak mocne uprzedzenie do własnej orientacji, że do końca życia będzie ukrywać swoją homoseksualność i otwarcie potępiać zachowania oraz osoby homoseksualne⁹⁷.

Skutkuje to kierowaniem przez osobę z homofobią zinternalizowaną zachowań obronnych zarówno we własną stronę, czyli intrapunitywnie, jak i w stronę innych osób mających cechy homoseksualne, czyli ekstrapunitywnie (za takie działanie należy uznać agresję Mikięgo wobec Leny, Jarika i Gleba). Charakter tej „przypadłości” jest zatem niezwykle destrukcyjny dla psychiki cierpiącej na nią osoby⁹⁸.

Wydaje się, że Mikię najbardziej boi się społecznych konsekwencji bycia homoseksualistą; tego, że zdecydowanie odchodząc od modelu męskości hegemonicznej, sprawi zawód swoim rodzicom:

Родители тоже узнают. [...] Наверное, мне вообще не стоит возвращаться домой, потому что я их подвел. Геи, воспитанный геями, ходячий стереотип, радость православных борцунов и разочарование ЛГБТ-сообщества – вот кто я⁹⁹.

Obawa ta wydaje się niezrozumiała, zważywszy na fakt całkowitej akceptacji bohatera przez jego ojców. Można zatem przypuszczać, że

⁹⁴ Tamże, s. 348–349. Zaznaczenie moje – U. T.

⁹⁵ Tamże, s. 349.

⁹⁶ Patrz: D. Barłowski, *Homoseksualność...*, s. 24.

⁹⁷ Tamże, s. 25.

⁹⁸ Patrz: tamże.

⁹⁹ M. Франко, *Дни нашей жизни.....*, s. 351.

wynika ona wyłącznie z uwarunkowań społecznych. Miki mówi na przykład:

Время от времени мне было стыдно перед ними за себя — будто я неудавшийся эксперимент. Словно весь ученый свет мира взял нашу семью на контроль и сказал: 'Вот, сейчас на ваших глазах два гея вырастят достойного гетеросексуала', а в итоге вырос я — мало того что гей, так еще и недостойный, обжимающийся в грязных туалетных кабинках, без чувств, без любви, без хоть чего-нибудь светлого¹⁰⁰.

Я их подставил. Вырос таким же, опозорил. Теперь им лучше до конца жизни избегать вопроса о сексуальной ориентации сына, чтобы не выслушивать обвинения в пропаганде и соращении [...] ¹⁰¹.

Jego przypadek idealnie ilustruje zjawisko, o którym opowiada Misza Czerniak¹⁰². Bohater żyje w ciągłym napięciu i jest wyczerpany psychicznie. Wyraźnie widać też, że relacje Mikiego z innymi rodzajami męskości (a także kobiecości) są niejednoznaczne i podlegają ciągłym negocjacjom. Bohater mówi zresztą wprost o swoich kłopotach z ich ułożeniem:

Мне все казалось, что я чего-то лишен, что мне тяжело понимать самого себя и других людей, потому что с детства мои родительские фигуры были довольно однотипны. [...] Я не знал, как выстраивать общение с другими парнями, потому что мне тяжело понять, что между мужчинами допустимо, а что — нет. Оказывается, при встрече надо здороваться за руку. [...] И обниматься по-нормальному нельзя. [...] Compliments говорить нельзя, да и вообще ничего хорошего, только что-то типа 'Че ты, э, ты че' и вот так вот выстраивать всю коммуникацию¹⁰³.

Męskość hegemoniczna nie tylko jest przez niego wyraźnie odrzucona, o czym była mowa już wcześniej, lecz także wyśmiewana: „Надо было подойти к этому парню и врезать. Сначала сказать: 'Че ты, э, ты че', — а потом врезать”¹⁰⁴.

W problemach bohatera z tworzeniem relacji w męskim środowisku można dostrzec echa paradoksu, o którym pisze Mateusz Skucha. Zgodnie z jego ustaleniami¹⁰⁵, w wyniku zerwania w naszej kulturze kontinuum między tym, co homospołeczne, a tym, co homoseksual-

¹⁰⁰ Tamże, s. 357.

¹⁰¹ Tamże, s. 391.

¹⁰² Patrz: O. Babakova, *Aktywista LGBT z Rosji...*

¹⁰³ M. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 328.

¹⁰⁴ Tamże, s. 330.

¹⁰⁵ Skucha opiera się na pracach Eve Kosofsky Sedgwick. Patrz: E.K. Sedgwick, *Męskie pragnienie homospołeczne...*, s. 176–177, 180.

ne, bardzo trudno jest obecnie określić, kto jest „prawdziwym mężczyzną”, a kto już nie. Badacz konstatuje:

Im bardziej mężczyzna odcina się od związków homospołecznych, tym bardziej jest narażony na posądzenie o homoseksualizm (i zniewieścianość), czyli na homofobię. Z kolei im bardziej mężczyzna zabiega i angażuje się w związki homospołeczne, tym bardziej eksponuje męsko-męskie relacje, a przez to znowu naraża się na posądzenie o homoseksualizm, czyli na homofobię. Wynika z tego, że konstrukt homospołeczności, służący dawniej interesom mężczyzn i stojący na straży patriarchy, okazał się — podobnie zresztą jak patriarchat — opresywny dla samych mężczyzn. Poza tym sytuacja taka — wiecznego lęku, że zostanie się oskarżonym o homoseksualizm — powoduje agresję skierowaną do wszystkich, którzy naruszają tę kulturową normę zorganizowaną wokół homospołeczności, a zatem do kobiet i do homoseksualistów¹⁰⁶.

Miki mówi:

Кроме того я не знал, как разобраться в себе. [...] Я был в отчаянии от понимания, что в этой „нормальной” реальности нужно еще и выдерживать продолжительность взгляда, чтобы никто ничего не подумал. [...] Если послушать других, то ты гей, если просто смотришь на мужчину¹⁰⁷.

Z całą pewnością też agresja szkolnych kolegów głównych bohaterów powieści *Dni naszego życia* i *Zeszyt w kratkę* wobec gejów wynika właśnie z lęku przed zaliczeniem ich do tej grupy. Nawet Gleb nie ujawnia swojej orientacji, przyjmując maskę Don Juana: „Ему ведь тоже ни к чему рушить свой образ бабника и альфа-самца...”¹⁰⁸. Ukrywanie przez niego własnej homoseksualności (a zatem — prawdziwej tożsamości) dokonuje się poprzez zapożyczenie praktyk charakterystycznych dla męskości hegemonicznej i zbliżenie do niej w wymiarze symbolicznym¹⁰⁹.

Zważywszy na fakt, że Miki najprawdopodobniej jednak jest gejem, co sugeruje zakończenie powieści, można by zastanawiać się nad zaklasyfikowaniem go jako przedstawiciela ostatniej kategorii męskości, wyróżnionej przez Connell — *męskości podporządkowanej*. Sądzę jednak, że ze względu na to, iż bohater dopiero odkrywa swoją tożsamość, a także, że nigdzie nie zostaje określony jednoznacznie

¹⁰⁶ M. Skucha, *Męskość fabrykowana. Rzecz o homospołeczności*, w: A. Dziadek, F. Mazurkiewicz (red.), *Formy męskości 1...*, s. 94–95.

¹⁰⁷ М. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 329.

¹⁰⁸ Tamże, s. 373.

¹⁰⁹ Patrz: U. Kluczyńska, *Męskości hybrydowe...*, s. 45. Zachowania takie stanowią przykład hybrydyzacji męskości podporządkowanych.

jako homoseksualista, bardziej zasadne jest w jego przypadku mówienie o *męskości współuczestniczącej*. Zmagając się z układaniem relacji z innymi mężczyznami oraz kobietami i walcząc z tym, co przeczuwa, chłopiec broni się właśnie przed przyporządkowaniem go do grupy całkowicie przeciwstawnej wobec obowiązującego modelu hegemonicznego ideału. Chcąc w jak największym stopniu zbliżyć się do niego, próbuje przekonać siebie o własnej heteroseksualności, umawiając się z dziewczynami: „А если бы я был гетеросексуал... Что сделал бы гетеросексуал? Может, он поцеловал бы ее, или хотя бы взял за руку, или вел бы себя неловко?”¹¹⁰. W jego przypadku zinternalizowana homofobia łączy się więc z realizacją wzorców socjalizacyjnych i zapożyczaniem zachowań, mających zamaskować właściwą orientację seksualną.

Również pytanie o orientację seksualną Gordieja z powieści (*Dziewczyna*)^o pozostaje bez odpowiedzi. Bohater ten zdecydowanie odrzuca model *męskości hegemonicznej*, którego wcielenie stanowi jego ojciec. Otwarcie krytykuje też patriarchy i zakłamanie cerkiewne, chce w życiu realizować własne marzenia, a nie oczekiwania rodziców¹¹¹. Siostra postrzega go jednak jako stuprocentowego mężczyznę, według jej słownika to „мальчик в десятой степени и всегда таким был”¹¹². Gordiej swoim zachowaniem wpisuje się w Modelową Męską Tożsamość — wygląda jak chłopak, jest silny, wytrzymały, pewny siebie i nie boi się ryzyka. Wasylisa z zachwytem wspomina wszystkie jego wybryki i nieodpowiednie zachowanie w szkole¹¹³. Jednakże scena, w której Roma całuje Gordieja, wywołuje w niej uzasadnione wątpliwości:

Что, если они встречаются и то, что я видел, — какая-то возникшая между ними недомолвка? Это будет означать, что Гордей — гей, а такое уж совсем никуда не годится. [...] Я поглядывал на Гордея [...] и думал, что он совсем не похож на гея. С другой стороны, я ни разу не видел гея, а потому не мог быть уверен в этом на сто процентов, просто мне всегда казалось, что геев должно что-то выделять¹¹⁴.

Nie tylko brak pewności co do normatywnej seksualności bohatera¹¹⁵ pozwala zaliczyć go do kategorii *męskości współuczestniczącej*.

¹¹⁰Tamże, s. 386.

¹¹¹ Patrz: M. Франко, (*Девочка*)^o..., s. 73–75.

¹¹²Tamże, s. 107.

¹¹³ Patrz: tamże, s. 6.

¹¹⁴Tamże, s. 106–107.

¹¹⁵Na swoim instagramowym kanale Mikita Franko prowadzi ze swoimi fanami rozmowy na ten temat.

W moim odczuciu będzie to przede wszystkim otwartość Gordieja na odmienność, wyrażająca się w akceptacji pragnienia Wasyliśy, aby być chłopcem i pomoc, jakiej jej w tym udziela. Również przyjaźń z Romą jest znacząca, jako że w finale utworu zmienia on płeć. Być może zatem Gordiej nie był gejem, lecz wiedział o transseksualizmie przyjaciela i akceptował go jako kobietę.

Roma stanowi kolejny przykład *męskości współuczestniczącej*. Podobnie do Gordieja, postrzegany jest jako prawdziwy mężczyzna, jednakże Wasyliśa dostrzega jego delikatność i wrażliwość. Jako bohaterowi drugoplanowemu nie poświęcono mu wiele miejsca w utworze, ale jego tranżycja i fakt, że główna bohaterka powieści dowiaduje się o tym, mają bardzo istotne znaczenie. Wasyliśa podsumowuje:

Вот так вот, представляешь? Я всю жизнь думал, что Маргарита — мальчик в степени примерно восьмой, а оказалось, что она — девочка во второй. Согласись, это очень похоже на мой случай: как мальчик я мог бы потянуть на все десять, но внешность не делала меня мальчиком. Да и вообще, все эти степени — бред собачий, надо выкинуть их из головы. Все-таки люди — это не числа, их не так-то легко разложить на составляющие¹¹⁶.

Problem *męskości i kobiecości*, zilustrowany w tej powieści wydaje się niezwykle aktualny w kontekście poszukiwań modelu *nowej męskości*, o której pisze m.in. Adam Dziadek. Konstatuje on:

Współcześnie mamy do czynienia nie tyle z kryzysem *męskości*¹¹⁷, co z paradoksem *męskości*. Różnorodne reprezentacje *męskości* są rozpięte między z jednej strony siłą i autorytarnością, z drugiej delikatnością i niestabilnością¹¹⁸.

Twierdzi on, że *nowa męskość*, do wykształcenia której musiało dojść w zmienionej rzeczywistości współczesnego świata, polega na całkowicie odmiennych zachowaniach mężczyzn. Mogą się one wyrażać np. w okazywaniu czułości ojcowskiej bez wstydu i obaw przed uznaniem za bycie „niemęskim”. Przykładami takich właśnie postaw u Franko są Sława, Lew oraz ojciec Ilji z utworu *Zeszyt w kratkę*, który samodzielnie wychowuje syna.

Edwin Bendyk stwierdza, że ewidentny koniec *męskiej dominacji* wynika przede wszystkim z utraty społecznej kontroli nad kobietą

¹¹⁶ Patrz: M. Франко, *(Девочка)*..., s. 183. Wyróżnienie moje — U. T.

¹¹⁷ O kryzysie takim mówi się bardzo dużo. Piszą o tym m.in. Zbyszko Melosik, Dorota Wyrwińska, Małgorzata Matlak, Brian McNair, Anthony Giddens.

¹¹⁸ A. Dziadek, *Studia nad męskością*..., s. 15.

płodnością i rozkoszą¹¹⁹. Formułuje niezwykle istotny wniosek o rozpoczynającym się procesie „demaskulinizacji” figury Człowieka:

Wraz z końcem męskiej dominacji przestaje istnieć zarówno Bóg ojciec, jak i abstrakcyjny człowiek stworzony na podobieństwo owego Boga ojca. Na scenę wchodzi człowiek konkretny, a więc zróżnicowany i pojedynczy, określający się poprzez różne atrybuty niedające się zredukować do biologicznego wymiaru jego seksualności¹²⁰.

Z tezą tą znakomicie korespondują cytowane wyżej słowa bohaterki powieści Mikity Franko. Ludzi nie da się już klasyfikować na podstawie ich zgodności ze stereotypową męskością lub kobiecością.

Wojciech Śmieja pisze z kolei o „końcu męskości konsumującej patriarchalną dywidendę”¹²¹, a stosunek do tego zdarzenia i społeczne nań reakcje przedstawia jako etapy żałoby — od zaprzeczenia przez gniew aż po ostateczną akceptację. Jego zdaniem koniec męskości, jaką znamy, jest złożonym i wieloaspektowym procesem. Omawia trzy różne jego ujęcia: koniec ekonomiczny (odebrane przywileje), ideologiczny (schyłek męskiej dominacji) i ontologiczny (kwestionowanie binarności)¹²². W kontekście niniejszych rozważań szczególnie istotne wydaje się ujęcie ostatnie, związane z rozumieniem płci jako spektrum. Powieść (*Dziewczyna*)^o wyraźnie pokazuje, że przynależność do płci nie jest już pewnikiem.

Ostatnią formą męskości, wyodrębnioną przez Connell, której realizacji chciałabym się przyjrzeć w utworach młodego pisarza rosyjskiego, jest wspomniana powyżej *męskość podporządkowana* (*subordinate masculinity*). Odnosi się ona do wszystkich mężczyzn, którzy nie potrafią, nie chcą lub nie mogą sprostać wymogom charakterystycznym dla *męskości hegemonicznej*, tym samym obejmuje zakres zachowań, nie wpisujących się w ideał kojarzony z postawą mężczyzny dominującego nad resztą kategorii genderowych. Grupa ta podlega silnej, choć zróżnicowanej opresji¹²³. Jak zwracano już uwagę, wielu badaczy za najbardziej charakterystycznych jej przedstawicieli uważa gejów¹²⁴.

¹¹⁹ Patrz: E. Bednyk, *W Polsce, czyli wszędzie. Rzecz o upadku i przyszłości świata*, Polityka, Warszawa 2020, s. 182

¹²⁰ Tamże, s. 184. Wyróżnienie moje — U.T.

¹²¹ W. Śmieja, *Świat po męskości?...*

¹²² Patrz: tamże.

¹²³ Patrz: K. Wojnicka, E. Ciaputa, *Wprowadzenie...*, s. 13.

¹²⁴ Choćby sama Raewyn Connell.

Bartłomiej Lis wyróżnia wśród homoseksualistów trzy sposoby podejścia do kategorii męskości. Pierwszy z nich reprezentują geje, którzy pozostają wierni przykazaniom tradycyjnej, *hegemonicznej męskości*, a jedyna różnica między nimi a mężczyznami heteroseksualnymi polega na wyborze seksualnego i miłosnego partnera. Drugą grupę badacz określa mianem *męskości a la carte*, czyli mniej normatywnej. Charakteryzuje ją akceptacja płciowej binarności świata społecznego; homoseksualiści tacy uznają męskość za ważny element konstytuujący ich podmiotowość, ale mają do niej otwarte podejście, tzn. samodzielnie wypełniają to pojęcie treścią, wybierając to, co jest dla nich ważne, a rezygnując z tego, co w ich odczuciu ogranicza, uwiera, zamyka. Ostatnia kategoria obejmuje gejów, zainteresowanych porzuceniem męskości w jej kulturowo-społecznym wymiarze. Traktują ją jako kategorię niepotrzebną, nieadekwatną, nie opisującą ich tożsamości. W tej grupie Lis wyróżnia podkategorie: osoby transgenderowe, (nie)tożsamość queer, chłopięcość oraz gejostwo jako „trzecia płeć”¹²⁵. W debiutanckiej powieści Franko odnaleźć można przedstawicieli wszystkich trzech kategorii.

Męskość a la carte realizuje się przede wszystkim w obrazie Sławy — jednego z ojców Mikięgo. Sława i Lew żyją w długoletnim stałym związku i gdyby nie jego jedнопłciowy charakter, można byłoby uznać, że stanowią raczej tradycyjną rodzinę. Paradoksalnie powielają bowiem schemat genderowego ujęcia ról w rodzinie, jako że Sława ewidentnie jest w niej figurą żeńską (matczyną), a Lew męską (ojcowską). Jak zauważa Galina Józefowicz:

[...] молодой художник Слава — эмпатичный, тонко чувствующий, окружающий Мики безусловной любовью и принятием, становится для мальчика фигурой скорее материнской, а строгий, brutальный и очень правильный Лев, приверженец здорового питания, хороших оценок по математике, режима дня и прочих неприятных вещей, выступает в роли традиционного отца — любящего, но требовательного¹²⁶.

Sława i Lew wpisują się więc w stereotyp matczynej łagodności i twardej ojcowskiej ręki¹²⁷. To Lew narzuca zasady i z nim Miki walczy

¹²⁵ Patrz: B. Lis, „*Bardzo hetero gej*” — *męskość normatywna: przykład strategii tożsamościowej homoseksualnych mężczyzn*, w: K. Wojnicka, E. Ciaputa (red.), *Karuzela z mężczyznami...*, s. 164.

¹²⁶ Г. Юзефович, „*Дни нашей жизни*” — роман Микиты Франко...

¹²⁷ Patrz: K. Dzwonkowska-Godula, *Publiczny dyskurs o współczesnym ojcostwie...*, s. 114.

najbardziej, a Sława zawsze stara się pogodzić skłóconych („Всегда так. Ругаемся со Львом, а мириться приходит Слава”¹²⁸). Jest też tym, kto nie boi się okazywania uczuć i dba o kontakty międzyludzkie („Слава был главным агентом моей социализации”¹²⁹). Fakt, iż Sława nie przejmuje się „kartezjańskim podziałem na sferę uczuć, będącą domeną kobiet, oraz obszar racjonalności, opanowania, emocjonalnego wycofania, odpowiadającego mężczyznom”¹³⁰, wyraźnie świadczy, że samodzielnie konstruuje swoją męskość, wybierając („z karty”) to, co mu odpowiada. Lew natomiast nie odbiega od wizerunku stereotypowego „prawdziwego mężczyzny” — wygląda poważnie i elegancko, wykonuje prestiżowy zawód lekarza (Miki uznaje go nawet z tego powodu za superbohatera), pracuje poza domem, podczas gdy Sława w nim zostaje. Lew reprezentuje również „obszar racjonalności, opanowania, emocjonalnego wycofania”¹³¹:

Лев не любил никаких проявлений чувств, и особенно ему не нравилось делать это при ‘зрителях’. [...] дома Слава то и дело демонстрировал мне степень своей любви ко Льву. А Лев демонстрировал степень нежелательности таких действий, уворачивался от поцелуев [...]”¹³².

Można go zatem z całą pewnością uznać za „bardzo hetero geja”.

Gejami, którzy porzucili męskość w jej kulturowo-społecznym wymiarze są natomiast Grisza i Gosza — para, pragnąca poznać jednopłciową rodzinę z dzieckiem. Miki opisuje ich tak:

Однажды в каком-то российском сериале я видел гея — этакого рафинированного манерного мальчика, но родители сказали мне, что это глупое и неправильное представление, на которое даже не стоит обращать внимания. Однако Гриша был очень похож на того персонажа: он даже оделся в розовое, будто хотел победить в конкурсе на максимальное соответствие стереотипам. В Гоше этого было меньше, но их схожесть друг с другом являлась очевидной”¹³³.

Można przypuszczać, że kreacją tych postaci autor chciał wyśmiać rozpowszechnione wyobrażenie geja. Grisza i Gosza zwracają się bowiem do pozostałych per „koteczku”, nieustannie ich dotykają

¹²⁸ M. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 241.

¹²⁹ Tamże, s. 129.

¹³⁰ B. Lis, „Bardzo hetero gej”..., s. 167.

¹³¹ Tamże.

¹³² M. Франко, *Дни нашей жизни...*, s. 28.

¹³³ Tamże, s. 151.

(„[...] постоянно пытались нарушить наши личные границы — приобнять, взять за руку, обхватить за талию...”¹³⁴) oraz dużo mówią o seksie i sprawach gender. Bardzo denerwują „normalnych” Lwa i Sławę — „Я даже не думал, что такие на самом деле бывают...”¹³⁵ — mówi Lew i określa ich mianem „profesjonalnych gejów”¹³⁶. Trzeba zaznaczyć, że Mikita Franko przeprosił za ten obraz na swoim Instagramie¹³⁷.

Duża różnorodność typów męskich przedstawionych w powieściowym świecie Franko zdaje się potwierdzać aktualność współczesnej tendencji do poszukiwania alternatywnych wzorców męskości, o jakiej mówią badacze¹³⁸. Wynika ona z trudności udzielenia odpowiedzi na pytanie, „co oznacza być mężczyzną?”¹³⁹. Jak pisze Zbyszek Melosik, kiedyś odpowiedź na nie była oczywista, jednak „Współcześnie [...] istnieje wiele równoprawnych (i często sprzecznych ze sobą) wersji męskości. W konsekwencji coraz więcej młodych chłopców ma problemy z integracją swojej tożsamości”¹⁴⁰. Tomasz Kaliściak pisze natomiast o „rzekomym” kryzysie męskości, napędzanym przez dramatyczne konsekwencje utraty bliskich więzi między mężczyznami¹⁴¹. Młody pisarz konstruuje uniwersum, w którym więzi między mężczyznami są ważne i mocne, a homoseksualność nie musi szkodzić męskości¹⁴². Z omawianych powieści wyłania się przesłanie o różnorodności świata, a wyśmianie modelu *męskości hegemonicznej* i po-

¹³⁴Tamże, s. 153.

¹³⁵Tamże.

¹³⁶Tamże, s. 155.

¹³⁷Patrz: kanał Mikity Franko na Instagramie, 18.08.2022.

¹³⁸Patrz np.: Z. Melosik, *Kryzys męskości w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Wolumin, Poznań 2002; K. Arcimowicz, *Nowe wizerunki mężczyzn w polskich przekazach telewizyjnych*, w: K. Wojnicka, E. Ciaputa (red.), *Karuzela z mężczyznami...*, s. 41–63; K. Dzwonkowska-Godula, *Publiczny dyskurs...* i in.

¹³⁹Z. Melosik, *Kryzys męskości...*, s. 8.

¹⁴⁰Tamże, s. 9.

¹⁴¹Patrz: T. Kaliściak, *Małżeństwa jednoduszne. O dawnych formach męskich więzi homospołecznych*, w: A. Dziadek (red.), *Formy męskości 2*, Instytut Badań Literackich PAN, Olsztyn 2018, s. 229.

¹⁴²Zaprzeczając tym samym pogładowi Elisabeth Badinter, która uważa, iż tożsamość „prawdziwego mężczyzny” kształtuje potrójna negacja: musi on okazać, że nie jest kobietą, dzieckiem ani homoseksualistą. Badaczka uznaje mężczyzn homoseksualnych za w pewien sposób „okaleczonych”. Patrz: E. Badinter, *XY. Tożsamość mężczyzny...*, s. 13, 1421–142 oraz M. Dziekanowska, *Męska płęć kulturowa w perspektywie socjologicznej*, w: A. Radomski, B. Truchlińska (red.), *Męskość w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, Lublin 2008, s. 60, 64.

kazanie jego degradacji oznacza wyraźne zapotrzebowanie na inne wzorce.

Niniejszy tekst nie wyczerpuje, rzecz jasna, zagadnienia. Jak zaznaczono we wstępie, ważne będzie podjęcie analizy postaci w perspektywie KSMM oraz w oparciu o nowe modele męskości (m.in. *inkluzywna, hybrydowa*). Warto byłoby pochylić się uważniej również na przykład nad postacią ojca Ilji z powieści *Zeszyt w kratkę*, który, jak się wydaje, może stanowić wcielenie męskości *utopijnej*, o której pisze Śmieja¹⁴³. Interesujący byłby także namysł nad relacjami damsko-męskimi bohaterów, które dla Mikięgo, postrzegającego kobiety jako stworzenia tak obce jak kosmitki, są bardzo problematyczne.

REFERENCES

- Anderson, Eric. "Teoria męskości inkluzywnej." Transl. Sobolczyk, Piotr. *Teksty Drugie*, 2015, nr 2: 431–444.
- Arcimowicz, Krzysztof. "Nowe wizerunki mężczyzn w polskich przekazach telewizyjnych." *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*. Wojnicka, Katarzyna, and Ciaputa, Ewelina. (Ed.). Kraków: Impuls, 2011: 41–63.
- Babakova, Olena. *Aktywista LGBT z Rosji: Dekadę temu nie wyobrażałem sobie, że Polska tak się zmieni* <<https://krytykapolityczna.pl/kraj/lgbt-rosja-pis-misza-czerniak-olena-babakova/Dziennikarka>>.
- Badinter, Elisabeth. *XY. Tożsamość mężczyzny*. Warszawa: W.A.B., 1993.
- Barłowski, Dezydery. "Homoseksualność — homofobia — nacjonalizm — męskość. Teoretyczne relokacje." *Wielogłos*, 2018, nr 3 (37): 21–35.
- Bednyk, Edwin. *W Polsce, czyli wszędzie. Rzecz o upadku i przyszłości świata*. Warszawa: Polityka, 2020.
- Berggren, Kalle. "Lepka męskość: postsrukturalizm, fenomenologia i podmiotowość w krytycznych studiach nad męskością." Transl. Śmieja, Wojciech. *Formy męskości 3*. Dziadek, Adam. (Ed.). Olsztyn: IBL, 2018: 74–101.
- Bielaszyn, Wiktoria. *LGBT w Rosji. Tu problemem są nawet tęcze lody* <<https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1965142,1,lgbt-w-rosji-tu-problemem-sa-nawet-teczowe-lody.read>>.
- Connell, Raewyn. *Gender and Power*. Cambridge: Polity Press, 1987.
- Connell, Raewyn. *Masculinities*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2005.
- Connell, Raewyn. *Socjologia płci. Płeć w ujęciu globalnym*. Transl. Siara, Olga. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013.
- Davletgil'deyev, Renat. "Kniga o lyubvi mezhdu dvumya muzhchinami — eto prosto lyubovnyy roman." *Pisatel' Mikita Franko ob LGBT-literature*, [Давлетгильдеев, Ренат. «Книга о любви между двумя мужчинами —

¹⁴³Patrz: W. Śmieja, *Świat po męskości?.....*

- это просто любовный роман». Писатель Микита Франко об ЛГБТ-литературе] <<https://snob.ru/entry/198743/>>.
- Domańska, Maria. "Młot Wagnera. Kult przemocy w Rosji." *Nowa Europa Wschodnia*, 11.03.2023 <https://new.org.pl/2718,domanska_rosjanie_wojna_przemoc_spoleczenstwo.html>.
- Duda, Maciej. *Emancypanci i emancypatorzy. Mężczyźni wspierający emancypację Polek w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017.
- Duda, Maciej. "Badania nad mężczyznami w Polsce, czyli o hegemonii struktury." (*Nie*)męskość w tekstach kultury XIX–XXI wieku. Zwolińska, Barbara, and Tomala, Krystian Maciej. (Ed.). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2019: 11–21.
- Dziadek, Adam. "Studia nad męskością." *Formy męskości 1*. Dziadek, Adam, and Mazurkiewicz, Filip. (Eds.). Olsztyn: IBL, 2018: 7–15.
- Dziewanowska, Małgorzata. "Męska płć kulturowa w perspektywie socjologicznej." *Męskość w kulturze współczesnej*. Radomski, Andrzej, and Truchlińska, Bogumiła. (Ed.). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, 2008: 58–65.
- Dziewonkowska-Godula, Krystyna. "Publiczny dyskurs o współczesnym ojcostwie w Polsce." *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*. Wojnicka, Katarzyna, and Ciaputa, Ewelina. (Eds.). Kraków: Impuls, 2011: 113–136.
- Fixmer-Oraiz, Natalie, Wood, Julia. *Gendered Lives. Communication, Gender and Culture*. Boston: Cengage, 2017.
- Franko, Mikita. (*Devotchka*)°. Moskwa: Popcorn Books, 2021 [Франко, Микита. (*Девочка*)°. Москва: Popcorn Books, 2021].
- Franko, Mikita. *Dni nashey zhizni*. Moskva: Popcorn Books, 2020 [Франко, Микита. *Дни нашей жизни*. Москва: Popcorn Books, 2020].
- Franko, Mikita. *Tetrad' v kletochku*. Moskva: Popcorn Books, 2021 [Франко, Микита. *Тетрадь в клеточку*. Москва: Popcorn Books, 2021].
- Garstenaue, Tereze. "Gendernyye i kvir-issledovaniya v Rossii." Transl. Rybakova, Dar'ya. *Sotsiologiya vlasti*, 2018. no. 1, t. 30: 160–174 [Гарстенауэр, Терезе. Transl. Рыбакова, Дарья. ["Гендерные и квир-исследования в России." *Социология власти*, 2018, no. 1, t. 30: 160–174].
- Golubeva, Anastasiya, Zotova, Nataliya. *Gosduma prinjala zakon o zaprete "gey-propagandy."* *Cem on grozit i chto zapreshchayet?*, 23.11.2022 [Голубева, Анастасия, Зотова, Наталия. *Госдума приняла закон о запрете "гей-пропаганды."* *Чем он грозит и что запрещает?*, 23.11.2022 <<https://www.bbc.com/russian/news-63714632> 924.07.2023>].
- Hearn, Jeff. "Od męskości hegemonicznej do hegemonii mężczyzn." Transl. Mazurkiewicz, Filip. *Formy męskości 3*. Dziadek, Adam. (Ed.). Olsztyn: IBL, 2018: 236–265.
- Hobbs, Alex. "Studia nad męskością, a literatura." Transl. Dziadek, Adam. *Formy męskości 3*. Dziadek, Adam. (Ed.). Olsztyn: IBL, 2018: 159–180.
- Kaliściak, Tomasz. "Małżeństwa jednoduszne. O dawnych formach męskich więzi homospołecznych." *Formy męskości 2*. Dziadek, Adam. (Ed.). Olsztyn: IBL, 2018: 227–260.
- Kimmel, Michael. "Masculinity as Homophobia: Fear, Shame, and Silence in the Construction of Gender Identity." *Theorizing Masculinities*. Brod, Harry, and Kaufman, Michael. (Eds.). Thousand Oaks: Sage Publication, 1994: 119–141.

- Kimmel, Maykl. “‘Maskulinnost’ kak gomofobiya: strakh, styd i molchaniye v konstruirovanii gendernoy identichnosti.” Transl. Krivushin, Ivan. *Gendernyye issledovaniya*, 2006, n. 14: 34–52 [Киммел, Майкл. “Маскулинность как гомофобия: страх, стыд и молчание в конструировании гендерной идентичности.” Transl. Кривушин, Иван. *Гендерные исследования*, 2006, no. 14: 34–52].
- Kluczyńska, Urszula. “Socjologiczne studia nad mężczyznami i męskosciami w Polsce. Obszary, perspektywy, teorie.” *Wielogłos*, 2018, nr 3 (37): 1–20.
- Kluczyńska, Urszula. “Męskości hybrydowe, czyli wilk w owczej skórze. Definiowanie konceptu.” *Przegląd Krytyczny*, 2021, t. 3, nr 2: 35–50.
- Kłosiński, Krzysztof. “De(re)konstrukcja męskości.” *Formy męskości 1*. Dziadek, Adam, Mazurkiewicz, Filip. (Ed.). Olsztyn: IBL, 2018: 19–37.
- Kon, Igor’. *Muzhchina v menyaющемся мире*. Moskva: Vremya, 2009 [Кон, Игорь. *Мужчина в меняющемся мире*. Москва: Время, 2009].
- Kosofsky Sedgwick, Eve. *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia University Press, 1985.
- Kosofsky Sedgwick, Eve. “Męskie pragnienie homospołeczne i polityka homoseksualności.” Transl. Ostolski, Adam. *Krytyka Polityczna*, 2005, no. 9/10: 176–186.
- Kropotkin, Konstantin. *Kletochki “Tetradi”: chemu učit novyy LGBT-roman Mikity Franko. Ob optimistichnom young adult ot avtora “Dney nashey zhizni”* [Кропоткин, Константин. *Клеточки «Тетради»: чему учит новый ЛГБТ-роман Микиты Франко. Об оптимистичном young adult от автора «Дней нашей жизни»*] <<https://gorky.media/reviews/kletochki-tetradi-chemu-uchit-novyy-lgbt-roman-mikity-franko/>>.
- Kubisa, Julia. “Feministyczne macierzyństwo: AKCJA!.” *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*. Hryciuk, Renata E., and Korolczuk, Elżbieta. (Eds.). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012: 289–308.
- Kudryavtseva, Yekaterina. *Otdel'naya polka: Pochemu lgbt-literature nuzhno osoboye mesto. I pochemu literatura poka ne universal'na* [Кудрявцева, Екатерина. *Отдельная полка: Почему ЛГБТ-литературе нужно особое место. И почему литература пока не универсальна*] <<https://www.wonderzine.com/wonderzine/entertainment/books/244739-lgbt-books>>.
- La Cecla, Franco. *Szorstkim być. Antropologia mężczyzny*. Transl. Serkowska, Hanna. Warszawa: Sic!, 2014.
- Lis, Bartłomiej. “‘Bardzo hetero gej’ — męskość normatywna: przykład strategii tożsamościowej homoseksualnych mężczyzn.” *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*. Wojnicka, Katarzyna, and Ciaputa, Ewelina. (Eds.). Kraków: Impuls, 2011: 161–179.
- Majka-Rostek, Dorota. “Męskość i homofobia oraz ich przedstawienia we współczesnym dyskursie nacjonalistycznym.” *tekst i dyskurs — text und diskurs*, 2021, no. 15: 451–463.
- Melosik, Zbyszko. *Kryzys męskości w kulturze współczesnej*. Poznań: Wydawnictwo Wolumin, 2002.
- Messerschmidt, James W. “Pomnażanie wiedzy uwikłanej w płęć: akademickie wykorzystanie koncepcji męskości hegemonicznej.” Transl. Śmieja, Wojciech. *Formy męskości 3*. Dziadek, Adam. (Ed.). Olsztyn: IBL PAN, 2018: 183–210.
- Russian Masculinities in History and Culture*, Evans Clements, Barbara at al. (Eds.).Springer, Cham 2002.

- Shental', Andrey. *Kartografiya maskulinnostey*, 08/10/2022, <<https://syg.ma/@shental/kartoghrafiia-maskulinnostiei>> [Шенталь, Андрей. *Картография маскулинностей*, 08/10/2022, <<https://syg.ma/@shental/kartoghrafiia-maskulinnostiei>>].
- Skucha, Mateusz. "Męskość fabrykowana. Rzecz o homospołeczności." *Formy męskości 1*. Dziadek, Adam, and Mazurkiewicz, Filip. (Eds.). Olsztyn: IBL, 2018: 80–104.
- Soboleva, Irina, Bakhmet'yev, Yaroslav. "Menya kak budto vytolkali za vorota': reaktsiya LGBT na zapret 'propagandy gomoseksualizma'." *Zhurnal issledovaniy sotsial'noy polityki* 2014, t. 12, nr 2: 217–232 [Соболева, Ирина, Бахметьев, Ярослав. "Меня как будто вытолкали за ворота': реакция ЛГБТ на запрет 'пропаганды гомосексуализма'." *Журнал исследований социальной политики* 2014, т. 12, № 2: 217–232].
- "Special Forum on Socialist Masculinities." Hallama, Peter (Ed.). *Aspasia*, 2021, vol. 15.
- Śmieja, Wojciech. "Krytyczne studia nad męskosciami i mężczyznami — przebudowa paradygmatów." *Nie/podległości i transformacje. Szkice o stuleciu męskiego niepokoju 1918–2018*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2023: 17–59.
- Śmieja, Wojciech. "Świat po męskości? Etapy żałoby i możliwe scenariusze." *Pismo. Magazyn opinii*, 2023, 31.01.2023 <<https://magazynpismo.pl/kultura/esej-kultura/wojciech-smieja-swiat-po-meskosci-etapy-zaloby-i-mozliwe-scenariusze/>>.
- Warkocki, Błażej. *Pamiętnik afektów z okresu dojrzewania. Gombrowicz — queer — Sedgwick*. Warszawa: IBL PAN, 2018.
- Wojnicka, Katarzyna, and Ciaputa, Ewelina. "Wprowadzenie: refleksja naukowa nad społeczno-kulturowymi fenomenami męskości." *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*. Wojnicka, Katarzyna, and Ciaputa, Ewelina. (Eds.). Kraków: Impuls, 2011: 7–22.
- Yuzefovich, Galina. "Dni nashey zhizni" — roman Mikity Franko o podrostke, vospitannom gei-paroy v sovremennoy Rossii [Юзефович, Галина. "Дни нашей жизни" — роман Микиты Франко о подростке, воспитанном гей-парой в современной России] <<https://meduza.io/feature/2020/06/06/dni-nashey-zhizni-roman-mikity-franko-o-podrostke-vospitannom-gei-paroy-v-sovremennoy-rossii>>.